

प्रौढमनोरमा

शब्दरत्न—भैरवी—भावप्रकाश—सरलाटीका चतुष्टयसाहिता ।

श्रीयुत पं० वैद्यनाथ बालभद्रपायगुण्डेजीकृत भावप्रकाश के साथ इस ग्रन्थ को प्राप्त करने की आप लोगों की महत् अभिलाषा को देख कर ही यह नवीन संस्करण प्रकाशित किया गया है । काशी के प्रसिद्ध विद्वान् श्रीमान् पं० गोपालशास्त्री नेने जी कृत सरला टीका साथ में होने से तो इस ग्रन्थ की उपयोगिता और भी बढ़ गई है ।

अव्ययीभावान्त

१०)

लघुशब्देन्दुकला

[लघुशब्देन्दुशेखर—प्रश्नोत्तरी]

इसमें परीक्षामें आने योग्य सभी प्रश्नोंके उत्तर ऐसे सरल तथा निर्दुष्ट परिष्कारों से युक्त लिखे गये हैं कि अभ्यास करनेपर विद्यार्थी परीक्षामें पूरी सफलता प्राप्त कर लेगा तथा ग्रन्थ लगाने में भी विद्यार्थीको अत्यधिक सहायता मिलेगी । ऐसा प्रशंसनीय संस्करण यह प्रथम बार ही प्रकाशित हुआ है ।

१)

परमलघुकला

(परमलघुमञ्जूषाप्रश्नोत्तरी)

प्रस्तुत संस्करण में परीक्षा में आने योग्य सभी प्रश्नोंके उत्तर ऐसे सरल तथा निर्दुष्ट परिष्कारों से युक्त लिख दिये गये हैं कि—“एक ग्रन्थ दो काज” याने ग्रन्थ लगाने में भी इस से आपको अत्यधिक सहायता पहुँचेगी और कष्टस्थ कर लेनेपर परीक्षा में अधिक से अधिक नम्बर भी पासकेंगे ।

१)

परिभाषेन्दुशेखरः

‘बृहच्छास्त्रार्थकला’ टीका, प्रश्नोत्तरी तथा नाना परिष्कारादि संकलित बृहत्परिशिष्टों में विभूषित ।

विजया, भूति आदि ख्याति प्राप्त सभी टीकारैं इसमें गतार्थ हो चुकी हैं । बहुत से दुष्प्राप्य कीड़-पत्रों को संकलित कर के पूर्व प्रकाशित उन सभी टीकारोंके गुण-दोषों की समालोचना करके प्रस्तुत संस्करण प्रकाशित किया गया है ।

३)

सिद्धान्तकौमुदी—पं० गोपालशास्त्री नेने कृत परीक्षोपयोगी ‘सरला’ टीका तथा रूपलखन प्रकाश— पाँकलेखनप्रकार आदि परीक्षोपयोगी विविध परिशिष्ट सहित छान्दोग्यान्त १॥) कारकान्त २)

प्रातिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिद्धी ।

॥ श्रीः ॥

→ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ←

५४

MANORAMĀ S'ABDARATNA
PRAS'NOTTARĀVALĪ

* श्रीः *

मनोरमाशब्दरत्न-प्रश्नोत्तरावली

[प्रथमखण्डः]

वैयाकरणशिरोमणिशुक्रभिवेचिभाषवशास्त्रिणामात्मजेन

शुक्र श्रीराजनारायणशास्त्रिणा

सङ्कलितः, सम्पादितश्च

प्रकाशकः

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

बनारस सिटी ।

द्वितीयावृत्तिः]

मूल्य ॥=)

[१९४८ ई०

[अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः]

श्रीगणेशाय नमः ।

मनोरमाशब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली

ध्यात्वा श्रीशपदारविन्दयुगलं जत्वा श्रियं सुन्दरीम्,
पित्रोः पादयुगम्प्राणभ्य मनसा वाचा तथा कर्मणा ।
ध्यायन्ध्यायमहनिशन्धृतवत्तस्तेजस्तु वार्हस्पतम्,
प्रातः स्मर्यपदान् गुरुन् मयि सदा यावद्दयाशालिनः ॥१॥
यावच्छब्दमधीत्य तर्कितवचाः प्रोक्त्वाहितस्सज्जनैः,
वेणीमाधवशास्त्रिणो भुवि यशः प्रख्यातनाम्नस्सुतः ।
लेखन्दैक्षितमीहते सरलतापूर्णन्तु पारीक्षिकम्,
शुक्तो गर्गकुलप्रपूरुषुधीः श्रीराजमारायणः ॥ २ ॥
परीक्षापाशवद्भानां छात्राणां हितकाम्यया ।
कुर्वे मनोरमाशब्दरत्नप्रश्नोत्तरावलीम् ॥ ३ ॥

अथ प्रश्नाः

१—पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वास्वीकारे यद्दृष्टव्यं शब्दरत्न-
कृता दृष्टं तदुपपाद्य कार्यासिद्धशास्त्रासिद्धत्वयोर्गुणदोषौ विविच्य
वाच्यौ ।

२—न पदान्तेति सूत्रे सवर्णानुस्वारयोश्चोदाहरणं शब्दरत्नकृ-
पदशितविशेषगमं व्युत्पाद्यताम् ।

३—यथाः प्रतिषेधो वाच्य इति धात्तिकस्य विषये कः फलभेदः
प्राप्नोति कथञ्च तदुद्धारः इति निरूप्य गोरवचनं स्वरसिद्धयर्थमिति
स्वरभेदशङ्कोपपाद्यतां निराक्रियताञ्च ।

४—सम्बुद्धो शाकल्यस्येति सूत्रे परत्वाद् विकल्पो माभूदित्या-
दिना सन्दर्भेण दीक्षितेन यदुक्तं शब्दरत्नकृता च तत्सर्वं व्यक्तं
निरूप्यताम् ।

५—अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायां राज्ञोः पृथग् भ्राज्ग्रहणस्य आप-

प्रत्याहार इत्यत्र शब्दरत्ने किञ्चापकमुक्तम् तत्सम्यगुपपादय ।

२०—नपदान्तेति सूत्रे शिण्ढीत्यस्य सवर्णौदाहरणत्वे कानुपपत्ति-
वदाहता शब्दरत्ने किञ्च तस्यास्ताधारणम्फलम् ।

२१—सम्बुद्धौ शाकल्यस्येति सूत्रे सम्बुद्धिग्रहणस्य किम्फलं कथ-
ञ्च शब्दरत्नकृता खण्डितं वस्तुतः किन्तत्फलन्तद् वद ।

२२—इदुदुपधेत्यस्यार्थे प्राङ्न्वरोत्त्या स विशेषं प्रमाणं वद ।

२३—दलोप इति सूत्रे अणः किम् द्रव इति प्राचीनोक्तं खण्डय ।

२४—उपदेशो करणव्युत्पत्तिमाश्रित्य शास्त्रमुपदेश इतिव्याख्या-
नस्य प्रौढिवादत्वं कथममूलकारेण प्रतिपादितम् शब्दरत्ने च को विशे-
षः इति सविस्तरं ब्रूत ।

२५—इको गुणवृद्धी इति सूत्रे तच्छेषपक्षे किन्दूषणं कथञ्च
तदुच्चारः ।

२६—सवर्णविधौ न स्थानिवदित्यस्योक्तं शिण्ढीत्युदाहरणञ्च दूष-
यित्वा शब्दरत्नीयमुदाहरणं वदन ।

२७—एकः पूर्वपरयोः इति सूत्रे भाष्ये लतयेलक्षणन्यायः कथ-
सिद्धान्तितः तत्र प्राचीनोक्तं ज्ञापकं निराकृत्य तल्लक्ष्यत्वञ्च किमिति
सविस्तरं ब्रूत ।

२८—परमदण्डनावित्यत्र उमुडभावो मूलकृता कथमुक्तश्रीका-
कृता चात्र किमुक्तनयोर्युक्तायुक्तत्वे सयुक्ति लेख्ये ।

२९—भो भगो अघो इति निपातैरेवोपपत्तौ अनन्यथासिद्धानि
प्रजोजनानि कानोति सविस्तरम् वद ।

३०—अणुदिसूत्रे परेण णकारेणाणप्रत्याहारग्रहणे सोपपत्तिकं
प्रमाणमुपपादय ।

३१—तस्मिन्निति सूत्रार्थे प्राचीननवीनमते उपपाद्य तयोर्युक्तायु-
क्तत्वे निरूप्येताम् ।

३२—सवर्णानुस्वारयोः किमुदाहरणं किञ्च शब्दरत्नकृतोक्तम् ।

३३—परमदण्डनावित्यत्र उमुडभावो मूलकृता कथमुक्तः टीका-
कृता च यदितित्यादिना किमुक्तम् कार्यित्वनिवेशेऽनन्यथासिद्धमुदाह-
रणमस्ति न चेति विविच्यताम् ।

४७—तस्यादित इति सूत्रे ह्रस्वपदस्य कथमविवक्षितत्वम् इति लिख्यताम् ।

४८—योगपक्षे उपदेशताप्रयोजकेत्यादि स्वपरग्रन्थविरोधो न संज्ञापक्षे अत्र का वाचो युक्तिः ।

४९—एत्येधत्युठ्सु इत्यत्रावधानपूर्वकममाधवो दूष्यताम् ।

५०—वात्तिकनिष्पन्नैरेव गतार्थतायाम् निपातान् भोसादीन् सफल्य ।

५१—आदिरन्त्येनेत्यत्र स्वशब्दानुवृत्ति विकल्य ।

५२—एकःपूर्वपरयोश्चितिसूत्रकारीयपूर्वपक्षसिद्धान्तयोः कथं लक्ष्ये लक्षणन्यायसिद्धिः ।

५३—अहो इति अत्र परत्वाद् विकल्पो माभूत् इति प्रतीकोपरि शब्दरत्नकृता यदुक्तं तल्लिख ।

५४—परमदण्डिनावित्यत्र उमुटं वारयितुम् मतद्वयमुपन्यस्य तयोः कतरद् युक्तमिति विवेचय ।

५५—तस्यादित इत्यत्र ह्रस्वपदस्याविवक्षितत्वे प्रमाणं लिख ।

५६—धात्वङ्गेति प्राचीनोक्तं दूषयताऽनलविधावित्यस्यार्थः सविस्तरं निरूप्यताम् ।

५७—अत्रेति सूत्रे विध्यधिकारयोर्द्वैतता समुपपाद्यताम् ।

५८—इदुदुपधेति सूत्रं व्याख्यायताम् ।

५९—नपदान्तसूत्रे सवर्णानुस्वारफलं प्राचोक्तं दूषयता शब्दरत्नफलं लिख्यताम् ।

६०—रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमुपादाय शब्दरत्नकृता यदुक्तं तल्लिख ।

६१—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्यप्रत्याख्यानमुपपाद्यताम् ।

६२—उपदेशशब्दस्य भावसाधनत्वकरणसाधनत्वयोः साधकबाधकप्रमाणान्युपन्यस्य भाष्यानुसारो निर्दुष्टस्तदर्थो वर्णनीयः ।

६३—नकारजावनुस्वारपञ्चमौ इति कारिका प्रसङ्गोल्लेखपूर्वकं लोदाहरणा व्याख्येया ।

७७—अगिति सूत्रयितुमुचितम् इति ग्रन्थः सावतरणं व्याख्यायताम् ।

७८—कविभिः कृतमित्यत्र षत्वाभावं सप्रपञ्चम् प्रदर्शयत ।

७९—हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहाराय दशितोपायान् प्रदर्श्य तेषु युक्तपक्षः समर्थयताम् ।

८०—न पदान्तसूत्रे भावसाधनविधिशब्दोपादानफलप्रदर्शनावसरे “नच प्रत्ययलक्षणाम्” इत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य शब्दरत्नकृता स्थानिवत्सूत्रपरत्वेन व्याख्यानं केनाभिप्रायेण कृतमिति विशदमुपपादनीयम् ।

८१—अगवडन्यासयोःसपरिहारं फलभेदं स्पष्टमुपपाद्य वर्णग्रहणविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ विवदमानयोः प्राङ्गन्वययोर्वैमत्यं सहेतुकमुपपादनीयम् ।

८२—एत्येधयूट्सु इतिसूत्रे एचोत्यस्य कुत्रान्वयः कुत्र च नेति मतभेदप्रदर्शनपुरस्सरमविरोधी कश्चन सिद्धान्तस्समर्थनीयः ।

८३—धात्रंश इत्यत्र रेफस्य द्वित्वनिषेधचिन्तायां मूलव्याख्ययोः को मतभेदःकस्य च मतं युक्तमिति सद्युक्तिकमुपपादनीयम् ।

८४—अर्थवद्वग्रहणपरिभाषाया राज्ञेः पृथक् भ्राजेर्ज्ञापिकत्वं कश्च ज्ञापनोत्तरम् स्वांशे चारितार्थ्यं विभ्राडितिभ्राशतेरपि सिद्धत्वान् ।

८५—सम्पूर्णासूत्रावृत्त्यतिरिक्तान् अन्योन्याश्रयपरिहारोपायान् प्रदर्श्य हलन्त्यमित्यस्यावृत्तिर्मनोरमोक्तरीत्या समर्थनीया ।

८६—एत्येधयूट्सु इति सूत्रेऽनुवर्त्तमानमेवोति पदं कुत्रान्वेति कथटमाधवादिमतनिर्देशपुरस्सरं स्वोद्यवाक्येन विशदमुपपादनीयम् (ग्रन्थानुपूर्वीं नावर्त्तनीया) ।

८७—पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वपक्षे प्रदर्शितान् दोषान् ग्रन्थोक्तरीत्योपपाद्य विध्यधिकारकल्पयोः फलान्येके नैव कल्पेन साध्यानि ।

८८—सवर्णानुस्वारयोर्मूले दत्तमुदाहरणं व्याख्यातृपद्धत्या साहचर्यनिर्देशमुपपाद्य युक्तभिर्दोषञ्चोदाहरणप्रदर्शनीयम् ।

८९—इदुदुपधस्येति सूत्रव्याख्याने विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ

चरितार्थ इति ग्रन्थव्याख्यावक्षरे अग्निः पुनः इत्यनयोर्भेदप्रतिपादनपरं रत्नग्रन्थो निपुणं पूर्वं पूर्वग्रन्थेऽर्चिं दशर्याद्भिर्वद्विरुपपादनीयः ।

६०—हलन्त्यमिति सूत्रे हलित्येकदेशस्यत्र तन्त्रादीति पक्षे हलित्यप्रसमाहार द्वन्द्वाश्रयणस्यायुक्तत्वं शब्दरत्नदिशोपपाद्य सद्यश्चिद्विधापदार्थपरिष्कृत्य दर्शनीयः ।

६१—पूर्वत्राभिहित्यस्य विधित्वनिरासपुरस्सरम् अधिकारत्वं सङ्पाद्यम् (समर्थनीयम्) शास्त्रासिद्धत्वकार्यासिद्धत्वयोः कतरद्ग्रन्थकृतसम्मतं किञ्च तत्र युक्तमिति सर्वं सुस्पष्टमुपपाद्यताम् ।

६२—लक्ष्ये लक्षणम् इत्यत्र प्रमाणमुपदर्श विचारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणे ज्ञापकमुपवर्ण्य तल्लक्ष्यत्वं निर्दोषपरिष्कर्त्तव्यम् ।

६३—अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यत्र अर्थवत्तत्त्वं यतिः पृथगभ्राजग्रहणस्य ज्ञापकत्वमभिधानस्य सीरदेशस्य भ्राजग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थं दुरुपपादम् दुभ्राष्ट दीप्तावित्यतोऽपि विभ्राडित्यस्य सिद्धेरिति शङ्कां सूचमदृशा समाधाय सन्बुद्धौ शाकल्यस्येतावन्तार्थ इति सूत्रे सम्बुद्धिग्रहणप्रयोजनं निरूपणीयम् ।

६४—क्याजादेशस्य व्हादित्वे प्रयोजनानि निरूप्याग्रन्थहरदत्तमाधवादिमतं निरस्य विसर्जनीयस्य सोऽशपरे इति न्यासे दोष उद्भावनीयः । कावभिः कृतमित्यादौ षत्वञ्च वारणांयम् ।

६५—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिपरिभाषायाः शब्दकौस्तुभदर्शितप्रत्याख्यानप्रकार उपपाद्य निराक्रियताम् । विभाषा भवदुभगवदिति वान्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यं नवेति सयुक्तिकमुपपाद्यताञ्च ।

६६—अभि हकारस्य प्रयोजनमुपपाद्य निरस्य चान्योन्याश्रयवर्णस्य प्रकारान् ग्रन्थोक्तरीत्या प्रदर्श्य निरस्य च सिद्धान्तपक्षसमर्थनीयः ।

६७ ध्राप्रंश इत्यत्र रेफस्य मनोरमोक्तरीत्या द्विवाभावमुपपाद्य रत्नोक्तदिशा तं निरस्य तक्रन्यायभाठरकौशिडन्यन्याययोर्भेदः स्पष्टीक्रियताम् ।

६८—सम्बुद्धौ शाकल्यस्येति सूत्रे सम्बुद्धिग्रहणस्य प्रयोजनग्रन्थोक्तरीत्याऽभिधाय तदसाधारणफलनिरूपय ।

१६—पूर्वविधावित्यत्र पञ्चमोसमासफलान्वयन्यथोपपाद्य रत्नोक्त-
विशा तत्फलं समर्थं तदसाधारणफलमस्ति नवेति विशदमुच्यताम् ।

१००—प्राचीननवीनमते अनुसृत्योपदेशपदार्थो व्याख्येयः, तयो-
र्युक्तयुक्तत्वञ्च स्फुटमप्रतिपाद्यताम् ।

१०१—न पदान्तेति सूत्रे विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा,
किञ्च लक्ष्यसिद्धौ तयोर्वैषम्यमित्युच्यताम् ।

१०२—घात्रंश इत्यत्र यणो मय इति रेफस्य द्वित्वं भवति नचा?
नोचेत् को हेतुविषयं व्याख्यायताम् ।

१०३—विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थ इत्यत्रयशब्दरान-
ग्रन्थोऽर्थाच्चप्रदर्शनपुरस्सरं स्फुटं स्वकल्पितवान्नेन व्याख्येयः ।

१०४—भो भगो इति सूत्रे निपातानां ग्रहणं वार्तिकनिष्पन्नानां
वा ? किञ्च तेषामप्रयोजने वैषम्यमिति स्पष्टमुच्यताम् ।

१०५—किन्तावत् समानाङ्गत्वमिति परिष्करणीयम् ।

१०६—कुमति चेति एत्वं चित्रगवीणामिति ग्रन्थस्य किन्तापर्यम् ।

१०७—आक्षिप्तपदार्थस्य शाब्दबोधे भानाभावनियमोऽपि “आदि-
रन्त्यन”इत्यत्र कथं बोधः ।

अतः पराणि राजकीयसंस्कृतपरीक्षाप्रश्नपत्राणि कुत्रापि नो
प्रकाशितानि नलोपलभ्यन्ते नच सम्भवतीति ध्येयम् ।

करणकालस्य तावताऽपि सिद्धत्वेन संहिताऽभावेऽनिष्टमपि पररूपपन्नति चेन्न ? अत्रे-
तोदित्यत्र सिज्जलोपसिध्यर्थङ्क्रियमाणेन "सिज्जलोप एकादेशः" इतिवात्तिकेन वर्णा
धिकरणकालस्याधेयाभावेऽसिद्धत्वकल्पनात् । नचासुनेत्यत्रोक्तरीत्या पररूपाभावेन
धेःपरस्याङ्गस्यालाभात् नाभावे कर्त्तव्ये मुखासिद्धत्वाप्राप्त्या तदर्थं क्रियमाणेन "नसु-
ने" इति सूत्रेण तन्न्यायानित्यत्वमिति वाच्यम् ? तथा सति लाघवात् शास्त्रासिद्ध-
त्वपक्षज्ञापनस्यैवौचित्यात् । "एत ईद् बहुवचने" इदमप्यत्रैवांशो ज्ञापकम् । न च "तौ
सत्" इतिनिर्देशेन न्यायस्तोऽनित्य इति अन्यथा तत्रापि वृद्धिवाधे तद्वाचकपूर्वसव-
र्णदीर्घस्यापि बाधे तरप्रवृत्तिर्नास्ति । हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य नोज्जीवनं
हृत्स्वशरीरे तु सुतरान्तत्वं, परन्तु हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येवेति न्यायाप्युक्तिः ।
तथैव प्रकृते शास्त्रहननं शास्त्रप्रबाधय प्रवृत्तिरूपम्, शास्त्रम् बाधितुं प्रवृत्तस्य बाध्या-
न्तरेण तद्वाधे तेन शास्त्रहननञ्च जातमिति न्यायाप्रवृत्तौ तौ, इति निर्देशेन तदन्वित्य-
त्वकल्पने ज्ञानाभावात् । नचैवमम् इत्यादावपि मुत्वस्य प्रसङ्गमात्रमस्तु तदप्रशक्तौ
पररूपेण बाध इत्येवासिद्धत्वेन कल्प्यत इति वाच्यम् ? कार्यासिद्धत्ववादिनो निरधि-
ष्ठानाशेषासम्भवेन कार्यप्रवृत्तेरवश्यं वाच्यतया प्रसङ्गमात्रस्य वक्तुमशक्यत्वेन उक्त-
न्यायविषयत्वस्य सुलभत्वात् । अतः कार्यासिद्धत्वपक्षाऽशुक्त इति ।

२— "नपदान्तेः" इति सूत्रे सवर्णानुस्वारयोःकदाहरणं शण्डि इति दत्तम् शिष्य-
भ्रातोर्येति रुभाक्षिनमि सेहिं "हृत्स्वभ्यो हेभिः" अङ्गोपः घृत्वम् जडत्वम् अनुस्वारः।
ततः परववर्षे कर्त्तव्येऽङ्गोपस्य प्राप्तमपि स्थानिवत्त्वञ्चिपिष्यते ।

नन्वत्र हननाऽकारलोपेनस्यानुस्वारेकर्त्तव्येनकारस्य ततः पूर्वत्वेन दृष्टत्वात् "अचः
परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावप्राप्तेरनुस्वारेकर्त्तव्येऽनुस्वारस्य अचः । पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावा-
दचःपरस्मिन्नित्यस्याप्राप्त्या तदर्थं नपदान्तसूत्रीयसवर्षप्रहणमर्थम् नच परसवर्णं
कर्त्तव्ये नकारवृत्तिस्वतस्सिद्धानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यानुस्वारेऽपि समानयनेन तत्र प्राप्ता-
चःपरस्मिन्नित्यस्थानिवद्भावस्य वारणार्थन्तादिति वाच्यम् ? स्थानिवत्सूत्रेण सुप्तवादि-
रूपशास्त्रीयधर्मस्यैवातिदेशस्याभिमतरवात्तत्रानादिष्टादचः पूर्वत्वरूपधर्मस्याशास्त्रीय-
त्वेन नत्रप्रवृत्तेरनुस्वारे नकारवृत्तयनादिष्टादचः पूर्वत्वस्यानानयनात् पुनस्तद्व्यैथर्यात् ।
न च प्रदायत्यादौ "न ल्यपि" इति सूत्रबलेन यथाऽशास्त्रीयस्यापि कित्त्वस्य स्थानिवत्सूत्रे-
णानयनन्तयेहापि सवर्षप्रहणसामर्थ्यादशास्त्रीयस्यापि तादृशधर्मस्यानयनेऽचः पर-
स्मिन् शास्त्रप्रवृत्त्यापत्तौ सवर्णप्रहणञ्चरितार्थमिति वाच्यम् ? ज्ञापकस्य अन्यत्र फल-
वत्त्वस्वांशे चारितार्थ्यं निश्चयेन यथोक्तेऽशास्त्रीयस्याप्या नयनमिति ज्ञापने रमायामित्य-
त्रामि जातेऽपि तत्र कित्त्वमादाय यादृसिद्धिस्तद्दृष्टं फलस्यादृष्टत्वात् । यद्यपि प्रपूर्व-
कादृधातोर्णिजन्तात् कत्वो ल्यपि वृद्धौ णेत्त्वे च प्राप्ते 'ण्यङ्गोपावियङ्' इति
वचनात् पूर्वं ण्यङ्गोपे पश्चात् प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तोऽपि
'अदो जनिष्' इति जग्ध्यादेशो न भवति समुक्तज्ञापकरीत्या स्थानिवत्सूत्रेण प्र अद्

णि च इत्यवस्थायाम्नेः पूर्वत्वेन दृष्टत्वं यत् तत्कारणेऽदित्यत्र तदेव णिलोपे नृहानप्याद् इत्यत्रानादिष्टादचः पूर्वसमादायाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन णिज्ज्यवधानसत्प्याञ्च भवतीति फलसम्भवस्तथापि स्थानिवत्सूत्रेणादेशे हीनस्वङ्गतस्य सुप्त्वादेशानयनञ्च त्वानुपूर्व्याङ्गे हत्यादीनां उकारोत्तरैकार इति रामायेत्यादौ दृष्टम् प्रकृते चानादिष्टादचः पूर्वसंज्ञामिति प्रश्नेऽकारयुक्तो नकार इत्यानुपूर्वा तस्याश्च स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशस्य कर्तृमशक्यत्वात् ।

नच आदेशावृत्तिधर्ममात्रस्यानयनन्तेनेति प्रकृतेऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्यादेशावृत्तिधर्मस्यानुपूर्व्याङ्गतोऽप्यानयने स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या सर्वणग्रहणञ्जरितार्थमिति वाच्यम् ? तथा स्वीकारेऽपि भोभर्गो इति सूत्रभाष्यस्य “स्थान्यवयवात्कृत्यत्सर्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधाने स्थानिवदि” इत्यन्वयव्याप्यस्य स्विकारेण तेन निषेधात् स्थानित्सूत्रेणाप्यातदेशासम्भवात् । नच लयावृद्धणेऽदीर्घः इति हल्ङ्यादिसूत्रस्य दीर्घग्रहणतत्पर्याख्यानभाष्यैश्च विरोधशरीहाराय यत्रारोप्यमाणधर्मं साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यता तत्रैव तन्नियेषधस्वीकारात् । प्रकृते साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताया आदेशस्य एव सत्येनानादिष्टादचः पूर्वत्वे च तदसत्त्वेन निषेधाप्रवृत्तेः स्थानिवत्सूत्रप्रवृत्तेर्निर्वाप्तत्वात् । नचाल्पिधावित्यस्य सिद्धान्तोऽर्थोऽतिदिश्यमानस्थानिवटकालवृत्त्यस्यव्याप्यधर्मव्यतिषेधर्मावच्छिन्नाद्देश्यताके पिषो च स्थानिवदिति (तेन च स्थानिवटकोऽलकारस्तद्वृत्त्यस्यव्याप्यो धर्मोऽस्तवन्तद्व्यतिषेधर्माऽनादिष्टादचः पूर्वसंज्ञामिति तद्व्याप्यवच्छिन्नोद्देश्यताके विधावाचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावरूपे कर्तव्येऽनन्वयविधाविति स्थानिवद्भावो निषिध्यत इति) सर्वणग्रहणम्बन्धमिति वाच्यम् ? इत्यामत्या यस्यादेशस्य स्थानिवद्भावश्च शीर्षितस्तस्थानिवटकालवृत्त्यस्यव्याप्यधर्मव्यतिषेधमिति स्थानिवटकोऽलकारस्तद्वृत्त्यस्यव्याप्यधर्मो हल्त्वादिस्तद्धर्मव्यतिषेधो न भवत्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति निषेधाप्रवृत्तेः स्थानिवदिति सूत्रप्रवृत्तदुर्वारत्वात् इति चेन्न ? भार्गवे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकृत्य “नपदान्त” सूत्रे वरे यलोपस्वरभिन्नानां स्वर्णादीनां शेषाणां प्रत्याख्यानपरवन्तु “तस्य दोषस्तयोगादिलोपलत्वणत्वेषु” इत्यत्र स्वीकृत्यात्र संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वचनञ्च प्रवृत्तं किन्तु स्थानिवद्भावो भवत्येवेति स्वाकृतम् । एवञ्च शिण्ठीत्यत्र परसवर्णान्णकार एव विधीयत इति तस्यापि णस्वात्तत्रापि णस्वविधौ “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवत्समिष्टन्तथाच परसवर्णाभाव एवात्राभिमत इति सूत्रमतेऽपि सर्वणग्रहणस्य नोद्वाहरणं शिण्ठीति । नच तस्य दोष इतिवास्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न परसवर्णादिनिष्पन्नलक्षणिकणकारस्य ग्रहणमिति परसवर्णं इष्ट एवेति वाच्यम् ? तत्र रथाभ्यां लो ण इत्यत्र णग्रहणस्य पदान्तस्येति सूत्रस्य च मूर्द्धन्या

सुवृत्त्यैव प्रत्याख्यातत्वेन सर्वत्रैव मूर्द्धन्यपदशुद्धीतलक्षणानि पञ्चमकारस्यैव लामेन वासिते णस्यग्रहणस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । नच सूत्रे सर्वार्थग्रहणसत्त्वे सर्वत्रिशिष्टः शिण्डीति भाष्यमते प्रत्याख्याते च शिडीति फलभेदे प्रत्याख्यानस्यायुक्तरतेन फलैक्याय “तस्य दोष” इत्यत्र परसवर्णातिरिक्तणकारग्रहणेन परसवर्णाभिधौ “पूर्वत्रासिद्धे न” इति स्थानिवत्त्वनिषेधेन परसवर्णं ह्यष्ट एवेति वाच्यम् ? तथा कल्पनेऽपि भाष्यसम्मतताष्टाध्यायीपक्षे पूर्वत्र पटसूत्रीपाठस्तत्रानुस्वारस्य यथोक्ति परत्र च पञ्चसूत्रीपाठस्तत्र “ज्ञानं जश्” इति ततश्च पूर्वत्रैपादिकपरसवर्णदृष्ट्या परत्रैपादिकस्य ज्ञानंजशित्यश्रमासिद्धत्वेन यत्परस्वाभावान्न तत्रेष्टोऽस्ति परसवर्णं इति सूत्रमते न सवर्णादाहरणं शिण्डीति । तथा च किमुदाहरणमिति चेदुच्यते परदयतेः क्विपि णिलोपे हसतीत्यस्य सेमभिध्याहारे पाठसतीत्यत्र “ज्ञयो ह्योऽन्यतरस्याम्” इतिकर्तव्ये पूर्वसवर्णं पञ्चमीसमासोकारेण प्रासस्य स्थानिवद्भावस्य कारणार्थं सवर्णग्रहणचारिताध्यात् । नच “कयो लुसञ्ज” इति निषेधेनैव सिद्धिरिति वाच्यम् ? एवमपि हरितशब्दादाञ्जाणपथन्तात् क्विपि णिलोपेऽकारलोपे चात्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वे क्वौ लुसन्नेत्यस्य प्राप्तात्क्वि अतस्त्रिसिक्तस्यालोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं हरिहसतीत्यादौ तच्चारिताध्यात् । नच पञ्चमीसमासोऽभित्योऽस्यथा हे शौरिति भाष्यप्रयोगेऽपि परनिमित्तकवृद्धेः स्थानिवत्त्वेनेह हस्वादिनि सम्बुद्धिलोपापत्तस्ततश्च निरुक्तप्रयोगेऽपि तस्वादेव स्थानिवत्त्वाभावे सिद्धे सर्वार्थग्रहणफलन्तु समायातमिति वाच्यम् ? उक्तरीत्या हरिहसतीत्यादौ नमित्तमभिध्याहारे हरिहसतीत्यत्रानुनासिके कर्तव्येऽचः परस्मिन्कतिस्थानिवद्भावनिषेधकत्वेन तच्चारिताध्यात् । अनुनासिकस्यापि सर्वार्थविधिसर्वं सर्वार्थपदमपकृष्य स्वर्णयतीत्यत्रानुनासिकवारणपरभाष्ये स्पष्टम् ।

वस्तुतस्तु निरुक्तप्रयोगेऽपि जश्रवानुनासिकयोः प्राप्तयोर्जश्रत्वदृष्ट्याऽनुनासिकस्यासिद्धतया जश्रत्वेन हकारे तस्यानादिष्टादवः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति सर्वार्थग्रहणस्य पाठमतीत्येवोदाहरणत्वात् । पाठलुनातीत्यत्र “तोर्लि” इति सूत्रमते समुदाहरणसम्भवात् ।

३—यणः प्रतिषेधो वाच्य इतिवाचकम्भाष्यकृता वचनरूपेण पठितम् । अथ च वाच्य इत्यस्य ष्णालयेय इत्यर्थः । व्याख्या चान्न द्विधा क्लो ज्ञकीतिसूत्राज्जलग्रहणापकर्षणेन पृथ्या च तद्विपरिणामेन वाक्यभेदेन सम्बध्यते तेन सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यस्य क्वचिदज्ञस्यपि प्रवृत्तिमाश्रित्य भाष्यादिविरोधपरिहार इत्येका । अन्तरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति द्वितीया । नच षष्ठाध्यायस्य “वाह ऊठ्” सूत्र्याहग्रहणज्ञापितान्तरङ्गपरिभाषायास्सापादिकत्वेन तद्वृष्ट्या त्रैपादिकलोपस्योसिद्धत्वात् कथमप्रवृत्तितस्या इति वाच्यम् ? कार्यकालपक्षे तत्प्रवृत्त्यहगीकारात् । ओमाकोऽनेत्यत्राहप्रवृत्तेनानित्यवज्ञापनद्वारा “केऽथा” इति निर्देशेन च उत्तरकालप्रवृत्ते लोपेऽज्ञानस्तथाभावेन च “नाजानन्तयं बहिव्यवप्रकसितिः” इति निषेधाप्रवृत्तेः ।

तथा च “संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, तथा झलो लोपाद् वहिरंगलक्षणत्वाद् वा” इति वार्तिकानि च संगच्छन्ते । अत्राद्य वार्तिकद्वयम् यथोक्तशपत्ताभिप्रायकम् नृतीयशतु कार्यकालपक्षीयमिति विवेकः ।

यत्तु वार्तिककृतो वचनप्रत्याख्यानप्रकारद्वयन्तु भाष्यकृत इति तद्विर्मूलम्, मतभेदे प्रमाणाभावात् । सर्वं वार्तिककृत एवेति हृदयम् । आशयकारन्तु तत्तद्धि वक्ष्येयं यथा वक्ष्येयमित्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्ट इति ।

यदापि का कलत् शालित्यादयस्संयोगान्तलोपघरिता युक्ता इति तदपि उक्तरीत्या तत्राप्रवृत्त्या दूष्यमेव ।

गौरवचनार्जित—उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति मते “गमेर्लोः” इतिगोशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति मते च “वि.षोऽन्त उदात्त” इति । गवादिभ्यस्तृणन्देशमिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धयर्थम् “गौरवचनम्” अन्यथाऽवङ् कदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्यादित्येतेत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन चित्रम् अमित्यत्रावलोऽभावोऽस्तु । तत्रागवलो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् । परन्तु हे चित्रगोऽग्रामित्यत्रावलोऽभावकल्पने विस्मानमिति चेन्न । अवजादेश उपदेशो आद्युदात्तनिपातन इत्यवहङ्ग्यासस्थानपरभाष्यस्यैव प्रमाणात्वात् । तथाहि चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकि आगमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवणं स्यात् । आद्युदात्तनिपातनेन च गकारोत्तराकार उदात्त एवेति भेदः ।

नच गवाक्ष इत्यादाववङ् आद्युदात्तश्रवणमाभूदित्येतदर्थं “तस्योपदेशिवद्भावो वाच्यः” इतिभाष्येण समासान्तोदात्तादिवत् आमन्त्रिताद्युदात्तादपि पूर्वमेवावहङ्गस्वरप्रवृत्तौ पश्चादात्मन्त्रितस्वरे न स्वरभेद इति वाच्यम् ? समासस्वरस्य समकालप्राप्तस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भावस्य चारितार्थ्यं तेनामन्त्रितस्वरवाधे प्रमाणाभावात् । एवञ्जागिति सूत्रयितुमुचितमिति अनोरमाकृतो युक्तः । अवहङ्ग्यासे तु आद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवमेव स्यादित्यादि प्रपञ्चनीयम् ।

४—सम्बुद्धौ शाकलयस्येति सूत्रे सम्बुद्धिग्रहणाभावे अहो इति इत्यत्र “ओत्” इति सूत्रं बाधित्वा परत्वाद् विकल्पसम्भवः ।

ननु एवमपि तस्य विकल्पत्वात् पक्षे “ओत्” इति प्रगृह्यत्वे अहो इतीत्येव प्रथोमे कलत्तौ स्यात् स्वरयपि सम्बुद्धिग्रहणे नावगतं वैलक्षण्यम् । नच शाकलयस्येति विकल्पे नाभावस्यापि तद्विधेयत्वात्तेन प्रगृह्यत्वाभावपक्षेऽपि अभावविधानसामर्थ्यान्नोरसूत्रस्य प्रवृत्तिः, तथा च अहो इति इति निरयप्रगृह्यत्वाभार्थं सम्बुद्धिग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् ? ओत् इत्यस्य इतिनिपातातिरिक्ते निपाते शाकलयसूत्रस्य च निपातातिरिक्ते चारितार्थ्यनापवादस्वाभावादिति चेन्नोच्यते, अस्य भावाभावयोर्द्वयोरपि विधेयत्वेन एतद्विषये कदाचिदपि ओत् सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावेन विकल्पस्य दुर्वारत्वात् ।

नचैवम् “मुचोऽकमकस्य गुणो वा” इत्यत्र गुणाभावस्यापि विधेयत्वेन मुमुक्षते

इत्यन्नाभ्यासलोपोपत्तिरिति वाच्यम् ? उभयत्र विभाषाविषये उभयोर्विधेयत्वेऽपि लप्रासविभाषासु भावांशस्यैव विधेयत्वेन निरुक्तदोषाभावात् । अत एव “विभाषा साकाङ्क्षे” इत्यत्र निषेधीयोभयत्रविभाषा सङ्गच्छते भाव्योक्ता । ननु परत्वमिश्रकशात्त्वाभ्यामाकडारीयवहिरभूतानां संज्ञानाम्परस्परम् बाध्यवाचकभावाभावे सिद्धे तद्वहिरभूतसंज्ञानान्तत्वाभावः । एवञ्च पूर्वसूत्रेणाभावपक्षे प्रगृह्यत्वे कृते विशेषाभाव इति चेन्न ? प्रकृते संज्ञाया एकत्वात् ज्ञापकस्य च विभिन्नविषयकत्वेनाप्रवृत्तिसौकभ्यात् । न च “ओत्” इति सूत्रे शब्दस्वानपेक्षणात् अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तौ निर्ये प्रगृह्यत्वे सिद्धे पुनरपि सम्बुद्धिग्रहो विफल इति चेत् ? तदभावे निपातपदानुवृत्तौ ओदन्तनिपातस्यैव इतौ प्रगृह्यत्वेन निरुक्तलक्ष्ये विकल्पप्रवृत्तेरनुभूतत्वात् । ननु सम्बुद्धिपदस्य निपातानुवृत्तेरेव प्रयोजनत्वे “ओच्छाकल्यस्य” इतिन्यासेनैव सिद्धौ सम्बुद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न ? वचित्रयार्थमेव तत्सत्त्वात् ।

यस्तुलस्तु तथासति स्यादिति स्थितिः सिद्धादिशब्देन तत्समभिव्याहृतेतिशब्दे प्रगृह्यत्वापत्तेः । मम तु सम्बुद्धिनिमित्तकौकाराभावेन न तत्प्रवृत्तिरतः सम्बुद्धिग्रहणं विधेयमेवेति ।

६—अत्रानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकशब्दार्थस्योपस्थितौ लोकेऽर्थस्य प्राधान्येऽपि शास्त्रेऽर्थं कार्यस्य बाधाच्छब्दस्यैव प्राधान्यम्, तथाचार्थविशिष्टशब्दस्यैव सर्वत्र ग्रहणमित्यर्थं एव “अर्थवद्ग्रहणम्” इतिपरिभाषाऽवतारः ।

सुत्रकारमते च स्वरूपसूत्रे स्वशब्देनात्मীয়वाचिनोऽर्थस्य ग्रहणेन रूपशब्देन च स्वरूपबोधकेनार्थविशिष्टशब्दशब्दस्य संज्ञीत्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा सिद्ध्यति ।

सीरदेवाचार्यमते “ब्रश्च” इति सूत्रे राजेः पृथग् आजग्रहणं ज्ञापकम्, अन्यथा आजरेपि राजिग्रहणेनेव ग्रहणे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

नच राजसाहचर्यात् फणादिआजग्रहणार्थन्तदिति अत एत विभ्राड् विभ्राग् रूपद्वयं सिध्यतीति वाच्यम् ! तदर्थम् “ब्रश्च” इति सूत्रे राज् इति पठित्वा फणादिघटक्राजेः स्थाने आज इत्यस्त्येवेति ऋकारान्तानुबन्धेन स एव षत्वविधौ ग्रहीष्यते फणाद्यरितिके ऋआज् इति पठ्यते । तथा च ऋकारान्तानुबन्धित्वाभावात्तस्य षत्वविधावग्रहणे तस्य किमपि कृत्वे फणादेश्च षत्वे विभ्राड् विभ्रागिति रूपद्वयसिद्धेः ।

किञ्च एवम् फणाद्यतिरिक्तघातावाद्ये ऋकारोऽपि न दातव्यः किन्त्वात्मनेपदार्थमात्रफलकत्वाय आज इत्यदन्तं पठित्वाऽकारेत्संज्ञयाऽपि तसिद्धेः । एवम् फणादेश्च ऋकारानुबन्धित्वात् तस्य “नाग्लोपि” इतिनिषेधेन न ह्रस्व उपधायाः । अन्यस्य चाग्लोपित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तौ ह्रस्वे रूपद्वयसिद्धौ “आज भास” इति सूत्रे आजग्रहणमपि न कार्यमिति महत्त्वज्ञापकम् ।

नचैवमपि “ब्रश्च अरज” इति सूत्रे ऋकारानुबन्धग्रहणे यद्बहुकिं राराष्टीत्यादौ “रितपा कापा” इति निषेधात् षत्वमेतेन न स्यादिति वाच्यम् ! “गुणो यद्बहुकोः”

इति सामान्यपक्षज्ञापनेन “रितपाशपाः” इति निषेधस्यानित्यत्वात् भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्चापत्तिपरिहाशात् । यद्बलुकरछान्दसत्वेन छान्दसे इष्टानुविधानाच्च । एवं सति सीरेद्वेदोक्तं ज्ञातकमपि सम्यगिति चेन्न ? तत्र सूत्रे अत्रादिसाहचर्येण धातुसंज्ञकराजेप्रहणं स्यादिति आज्प्रहणस्यावश्यत्वात् । नहि आज्घटको राजिति धातुर्धातुत्वस्य आज्समुदायवृत्तित्वात् । नापि आज्घटकराजेः ऋणानुबन्धित्वम्, तस्य समुदायानुबन्धित्वात् । इति आज्प्रहणस्य सार्थकत्वेन वैयर्थ्याभावाज्ज्ञापनासम्भवादिति ।

६—ननु “ह्रदुदुपधस्य” इति सूत्रस्य व्याख्यादर्शरीत्या प्रत्ययभिन्नो यो विसर्गस्तस्य षत्वमित्यर्थं मातुः कार्यमित्यत्रापि विसर्गस्य पत्वापत्तिः नच प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्य षत्वमिति सिद्धान्तार्थं कविभिः कृतमितिवत् न षत्वमिति वाच्यम् ? तत्पक्षेऽपि दोषसम्भवात् । नचडसोऽकारवृत्तिः प्रत्ययत्वं तद्देशे स्थानित्वत्वेनादाय विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धितया न सिद्धान्तार्थं दोष इति वाच्यम् ? प्रत्ययत्वस्य पर्याप्त्या समुदायवृत्तित्वात् लकारस्य विद्यमानतयाऽकारे प्रत्ययत्वाभावेन तद्देशेऽपि प्रत्ययत्वानयनासम्भवात् । नच सकार एवोत्वादेशे सकारपर्याप्तप्रत्ययत्वमादाय दोषोद्धार इति वाच्यम् ! रासस्येति सकारस्य लुप्तत्वेन तेन सहैव प्रत्ययत्वस्यापि निवृत्तेः । यद्यपि “अन्तादिवच” इत्यनेन परस्थानिघातसमुदायवृत्तिसम्बन्धपरादिवक्तावेनेकादेशविधिप्रभादुत्पत्तिकेसधिकृत्यभाष्येनोरित्यत्र प्रत्ययत्वमादाय विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वे सिद्धान्तपक्षे तद्देशपवारणं सम्भवति । तथापि षत्वविधायकशास्त्रस्य त्रिपादीस्यत्वेन “अन्तादिवत्” सूत्रहृत्प्रायः तदसिद्धत्वेन तत्र परादिवक्तावाप्रवृत्तेः । नच स्थानित्वसूत्रेणैव विसर्गं प्रत्ययत्वमानेयमिति वाच्यम् ? उपात्तस्थानिघोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावविशिष्टस्य पूर्वमुपपादितत्वात् । नच पर्याप्त्या प्रत्ययत्वस्य असित्यत्रैव स्वीकारेऽपि अकारे प्रत्ययसम्बन्धित्वस्याक्षततया स्थानिवद्भावेन विसर्गं प्रत्ययसम्बन्धित्वमानीय सिद्धान्तपक्षे न दोष इति वाच्यम् ? प्रत्ययसम्बन्धित्वस्थाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयधर्मारोपकस्थानिवत्सूत्रेणानतिदेशाद्दोषात् । नच “सर्वे सर्वपदादेशाः” इति न्यायेनासित्यस्योरित्यादेशस्वीकारेणानुमानिकस्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वं स्यादिति वाच्यम् ? तथा प्रवृत्तावपि मातृअसित्यस्य स्थाने मातुरस इत्यादेश इति बुद्धेरेव युक्ततया विसर्गस्य तत्त्वाप्रसिद्धः । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये पितुः करोतीत्यत्र षत्वापादनं युक्तं सङ्गच्छते इति चेन्न ? कस्कादिगणे आनुशुभ्रशब्दस्य पाठसामर्थ्येन त्रिपाद्यामपि “अन्तादिवच” इतिशास्त्रप्रवृत्तिसंज्ञापनद्वारा एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य विसर्गस्य षत्वाभावोपपादनात् । अत्र ज्ञापनन्तु “त्रिपाद्यामपि अन्तादिवच” इति शास्त्रप्रवर्त्तत” इत्येव । मूले तत्कालितमेव “एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य विसर्गस्य न षत्वम्” इति । अत एवामी इत्यत्र पररूपाद्युत्तरमपि “अन्तादिवच” इत्यनेन अदुस्सम्बन्धित्वमानीयमीश्व क्षीरपेणेत्यत्र टादेशेनस्येकारेण साह

गुणेऽपि एकाजुत्तरपदत्वम्पे इत्यत्र स्वीकृत्य यावच्च सिध्यति । ननु भाष्ये “एकादेशशास्त्रानभिस्तात् परस्य विसर्गस्य न पत्वमित्येव ज्ञाप्यं स्वीकृत्य ओषधीस्कृधीत्यत्र शसा पूर्वसवर्णादीर्घाकादेशे तेन ज्ञापितांशेन “कः करत् कृधि” इतिशास्त्रीयपदत्वं वारितम्भवति । भवदुक्तैकादेशानभिसकस्य नेति वचनस्य तत्र विसर्गोऽप्रवृत्त्या दोषतादवस्थयमिति चेन्न ? कुम्हसि दृष्टानुविधिस्वीकारेण तत्र सत्वापत्तेस्तुवारत्वात् । “ऊम्हसि वा प्र” इतिसूत्रात् पूर्वमेव पपदस्य निवृत्तेः “कः करदि” इत्यत्र तदनुवृत्तेरभावेनेह तेन परवप्रवृत्तेरभावाच्च ।

वस्तुतस्तु—अग्निमे “अपद्वास्तस्य मूर्धन्य” इत्यत्र मूर्धन्यग्रहणखण्डनावसरे “ह्रयाः प” इत्यताषमनुवर्तयता भाष्यकृता विरोधे तादृशानुवृत्त्यभावरूपोत्तरस्यायो-ग्यत्वेन छन्दसि दृष्टानुविधेरसार्वात्रिकत्वेन च ओषधीस्कृधीत्यत्र पत्वदारण्यस्य भाष्योक्त एव “आदेशशास्त्रानभिस्तात् परस्य न पत्वमिति” ज्ञाप्यांश एव स्वीकार्य इति । मन्वो-दभाष्यप्रकरणे तु “कः करत्” इत्यत्र षग्रहणानुवर्तिवृत्तिगाररीतया सुयोज्यौ । हर-दत्तेन च वृत्तिव्याख्यायां “कः करत्” इत्यत्र सपदं षकारस्याप्युपलक्षणमिति वृत्ति-ग्रन्थस्तुयोजित इति विभावयते चेद् आन्तावेवैतौ पौत्रपितामहाविति ।

७ — “ह्रस्वत्वम्” इत्यत्रोदेशोऽनित्येन उपदेशपदमनुवर्तते तच्च भावसाधनस्य उपदेशव्ययस्याद्यार्थकरत्वेन दिशेस्वचारायाश्चरत्वेन आद्योच्चारणमित्यर्थकम् । ननु भाष्ये “उपदेशोऽज्” इत्यत्रोदेश इति किमिति प्रश्ने अत्र आं अप इति प्रयोगे इत्संज्ञारूप-दोषानन्तरमुपदेशपदाथजिज्ञासायाम् प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्राप्यामुदेश इत्यु-क्त्येनान्नं सरप्रति तस्मिन् तत्रै । दूषणमगीकृत्य (लोकव्यवहारेण सहजीर्णत्वस्योद्देशोपदेशयोराशङ्कया) उपदेशेनऽजनुनासिक इति वाक्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डने भाष्यकृता करणवचनतस्यैव स्वीकृतत्वेन कथमेतदिति चेन्न ? ल्युटा (करणाधिकरण-योश्च) बाधेन करणे राजा (अकस्मिन् च कारके संज्ञायाम् इत्यत्र को भवता काम लब्ध इति सिद्धये संज्ञायामित्यस्य प्राधिकरत्वात्) दुर्लभत्वेन तद्भाष्यस्य प्रौढिवाद्-त्वात् । नच वासरूपन्यायेन पक्षे वजीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् ? अहं कृत्यतृज्ग्रहणादिना क्लृद्युदत्तमुनखलर्थेषु तदप्रवृत्तेः । नच तत्र तुमुना साहचर्यात् भावत्युट एव ग्रहणे निषेधो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ? ईषत्पानरसमो भवतेत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यात् समुक्तवाक्तिके साहचर्यानाश्रयणात् । ननु “पुति संज्ञायाम्” इत्यनेन च एवा-स्त्विति चेन्न ? उपदेशस्यासंज्ञत्वात् प्रायेण संज्ञायामिति ध्याख्यानेनासंज्ञायामपि चप्रत्ययस्तु न ? नह्युपाधेरुपाधिर्भवतीति भाष्येण तद्व्याख्यानस्थानादरात् । नच “ह्रस्वश्च” इति घञ् स्यादिति वाच्यम् ? तस्यापि उत्सर्गसमानदेशापवादन्यायेन संज्ञा-यामेवत्त्वात् । नापि बहुलब्धेन घञ् ! तस्यागतिक्रमत्त्वात् । नच “खनो घ च इतिघप्रत्ययोऽन्यतो विधानार्थ इति तेन घोऽस्त्विति वाच्यम् ? भगः पदमित्यादी-यत्र विस्वेषजन्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । अतो भाव एव प्रत्ययो न्याय्यः । अत “उच्चार्य

वर्णानांशोपदिष्टा इमे वर्णा” इति भाष्यं लंगच्छते । उद्दिष्टो मेऽनुवाक उपदिष्टो मे पन्था इति लोकासाङ्कीर्णं लक्षणया व्यस्ययेन व्ययहारः । भवन्मते उपदेशशब्दस्य प्रत्यययादिपरत्वे तस्यैव “हृत्स्वमि”त्यत्रान्वये यस्किञ्चित्समुदायान्यस्यैस्संज्ञावारण-सम्भवे तदर्थम् “अप्रवसितान्यमिति वक्तव्यम्” इति वास्तिककृतः, तत्प्रत्याख्यानपरो “हृत्स्वस्य” शास्त्रेऽभ्यग्रहणसामर्थ्याद्युपक्रमो भाष्यकृतश्च व्यर्थस्स्यात् । सङ्कीर्णलोक-व्ययहारस्य “लटस्सद् वा” इत्याद्यर्थम् अवश्याङ्गीकारात्चेराह “आदेच उपदेशेऽसि-ति”इत्यादौ “उद्देशश्च प्रातिपदिकानान्नोपदेशः” इति “एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्” इत्यादिस्थले आद्योच्चारणार्थत्वस्यैव सर्वं सम्मतस्वाच्चेति ।

अत्र केचित् प्राञ्जः— एकस्यैवोपदेशशब्दस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्मकरणसाधन-त्वमङ्गीकृत्य “धातुसूत्रगण”इत्यादि पठित्वा करणव्युत्पत्त्या पूर्वाद्धोपात्तानाम् कर्मव्यु-त्पत्त्या उत्तराद्धोपात्तानामागमादीनाञ्च वदन्त्युपदेशस्वमिति तत्र ते प्रष्टव्याः, किम् उपदेशशब्दस्संज्ञात्वेन रूढिशक्त्याऽमून् बोधयत्युत यौगिकशक्त्येति । तत्राद्यप्यो न युक्ताऽसंज्ञात्वाद् अप्रत्ययो नेति भाष्यादिवलेन संज्ञायारशाखकारैरनुष्ठेते । संज्ञाशब्दे-नैवोपदेशत्वव्ययहार इत्युच्यमानेऽपि “आमोऽसित्वमि” त्यादिस्वपरग्रन्थविरोधात् । नच तत्राकारोच्चारणसामर्थ्यात् शोष इति वाच्यम् ! तेनाद्योच्चारणार्थकत्वस्यैव ज्ञाप्यमानत्वे लाघवात् । किञ्चैवं सात प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे “गुप्ति-ज्कित्” इति सूत्रे प्रत्यासत्त्या व्याख्यानाच्च सनस्सनेवादेश इत्यादेशस्योपदेशाभा-वादिस्संज्ञा न स्यात् इति भाष्यद्वैयटोक्तिरसंगता स्यात् । किञ्च “न धातुलोप” इति सूत्रे धातु इति किं लृञ् लविता उपदेश पदानुबन्धकोपे कृते ततो धातुसंज्ञेति भाष्य-कैयटोरनुपपत्तिः । नच तत्र सूत्रसाहचर्यात् धात्वादिना पाणिन्यादिपठितानुपूर्वी-काणामेव ग्रहणे भाविसंज्ञाविषयवदितत्वेन धातुपाठादिवत् धातुत्वादिबन्धहारोपप-त्तिरेवेति वाच्यम् ! आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे तादृशगौरवस्यायुक्तत्वात् । अथवाऽऽग्रहेपि “अलोऽस्यात्” सूत्रभाष्ये “ध्वसोः” इति शास्त्रे लोपश्चेति द्विश-कारको निर्देशो द्वितीयशकार इदिति भाष्याविरोधापत्तेः । किञ्च “नमो वरिवशि-ञ्जठ” इति सूत्रस्यापि पूर्वोक्तीत्याऽसंग्रहापत्तेश्च । नान्त्योऽपि पञ्च, तत्र योगमात्र-स्वीकारे परिगणनव्ययार्थापत्तेः । धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वैषम्ये-मानाभावाच्चेति । किञ्च तथा स्वीकारे उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाधि इति स्वोक्तग्रन्थो विरुध्येत । तथाहि उपदेशशब्दः करणघञ्तः तत्तत्तत्प्रत्यय एवञ्चोप-देशतात्पर्यस्य आद्योच्चारणनिष्ठजन्यतानिरूपिजनकतैत्यर्थः । जनकताप्रयोजकत्वस्य कण्ठतालवाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगे आत्मसम्भवेत्प्रथमे वा सम्भवेऽपि धातुत्वाद्वा तद-भावेन भवदुक्तिरसंगता स्यात् । यद्यपि संज्ञापक्षे उपदेशता उपदेशशब्दस्वम् उपदे-शशब्दस्य शब्दधत्तपरत्वात् तद्वचिच्छिन्नस्य प्रयोजकस्तु कृदर्थतावच्छेदकतया धातु-त्वादि वक्तुं शक्यतथा नास्ति दोषः स्पष्ट एव । नचोपदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्प-

त्याऽत्र पक्षे बोधश्चेति नासंग्रहं यथा आख्याद्विधिः प्रयोगो ज्ञाप्यते तत्राऽनेन सकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते इति वाच्यम् । इत्थ एवाशयेः “आदेश उपदेशे” “उपदेशोऽश्वत्” इत्यादावाचोचचारणस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । पक्षद्वयेऽपि जिगानुशासनस्य प्रयोजनाभावेन कारिकापाठस्याप्राभाणिकत्वात् इति प्राप्त उपस्थिताः ।

८—अयञ्च प्रश्नो द्वितीयप्रश्नादभिन्न एवेति न पृथग् देखादशयःकश्चमिति ।

९—अत्र सूत्रे सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याप्याग्न्यान्यायेन आपत्ययस्य इत्यस्य सामानाधिकरण्येन (अभेदार्थकेन) अपश्ययो यो विसर्गस्तस्य पश्वमित्यर्थः सम्भवति । नच विसर्गमात्रस्य प्रत्ययात्मकरवन्दुर्लभमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । नच अतिदेशशास्त्रस्य सापदिक्तत्वेन तद्दृष्ट्या त्रैपादिकस्य विसर्गविधायकत्वासिद्धत्वेन तथापि विसर्गालाभ एवेति वाच्यम् । अपत्ययस्य इति निषेधारम्भसामर्थ्याद् वतिध्वितातिदेशान्निप्रपाद्याम् प्रवृत्तिज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोषिसर्गासिद्धिः अन्यथाऽपदान्तत्वात् स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञाप्यांशोऽप्येष विशेषेषापेक्ष इति तेन “अचः परस्मिन्” इतिशास्त्रस्य त्रिपाद्यामपनृत्तरे “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति भाष्यसिद्धान्तोऽपि फलिताथं प्रतिपादक एव पुवं सिद्धान्ते कस्काद्विषु भ्रातृषुशब्दस्य पाठात् “एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पश्वमिति” ज्ञापनात् अतः कार्यमित्यादौ उरित्यस्य प्रत्ययत्वाभावेन तद्विसर्गस्य पश्वाभावशङ्काऽपि परास्तेति मनोरमाशयः ।

शब्दरत्नकारैस्तु कविभिः कृतमित्यादौ पश्वं समाशङ्क्य प्रत्ययपदप्रत्ययसम्बन्धिपरम्, तथा च प्रत्ययसम्बन्धि (प्रत्ययावयव) भिन्नस्य विसर्गस्य पश्वमित्यर्थस्तसम्पादितः । तथा च अग्निः करोतीत्यादौ न कुत्रापि दोष इति स्थापितम् । अत्रान्ते भानन्तु कफकादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठः “नित्यं समासे” इत्यत्रानुत्तरपदस्यग्रहणञ्च नान्यथा तयोस्ताफल्यम् । पूर्वोक्तसामानाधिकरण्ये “असोः” इतिग्यासेनैव सिद्धावप्रत्ययग्रहणस्य व्यर्थमेव स्यात् । मातुरित्यत्र प्रत्ययसम्बन्धित्वस्याक्लास्त्रीयधर्मत्वेन स्थानिवत्सूत्रेण शास्त्रीयस्यैवातिदेशात् न तत्त्वम् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन तत्रोसि प्रत्ययत्वोपलब्ध्याऽप्रत्ययस्येत्यस्य वैयधिकरण्यमेवेति आप्तानुकूलयितारो हरदत्तादयः ।

१०—अयञ्च प्रश्नो निरुक्तवतुर्थप्रश्नादभिन्न इति तथैवानुसन्धेयः ।

११—अत्र “भो भगो अघो अपूर्वस्ये”ति सूत्रे सकारान्तनिघातैकदेशौकारान्तानां वार्तिकनिष्पन्नहरान्तैकदेशौकारान्तानाञ्जानुकरणेऽपि द्वन्द्वनिष्पत्यर्थम् प्रत्येकम् विभक्त्युत्पत्तौ सामासिकविभक्तिलुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तपूर्वरूपस्य सौकरत्वाद् चारणेऽपि प्तत्पूर्वस्य रोयादेश इत्येकवाक्यार्थबोधसम्भवेऽपि विभोरिदं सुप्रभगो रिदं रघोरिदमित्यादौ रोयादेशापत्तिरतस्तान्तरान्तान्यतरानुकरणम् ।

तथा सत्यर्थवत्स्वरूपपरस्परसाहचर्येणार्थवतामेव तेषां ग्रहणेन न निरुक्तातिव्या-
प्तिः । यद्यप्यत्र पक्षे एकवाक्यता न सम्भवति भोरादिभ्यो रोरभावाद्यथापि निरुक्ता-
तिव्याप्तिपरिहाराय वाक्यभेदो व्याख्येयः । नचैवम् भो राजते इत्यादावपि यत्त्वस्या-
सिद्धत्वात् "रोरि" इति लोपे एकदेशविकृतन्यायेन ओकारस्य यत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् ?
एषां रोरादेश इति व्याख्येया दोषाभावात् । ननु निपातेनैव सकललक्ष्यनिर्वाहे
"विभाषा भवदिति" वार्त्तिकेनाश्रयणीयमित्तिचेन्न ? निपातमात्राङ्गीकारे "स्युः
प्याट्पाडङ्गहैभोः" इत्याद्यमरोक्तानां सहप्रयोगानापत्तेः ।

नच व्यतिलुनीते द्वौ ब्राह्मणवितिवत् तयोः सहप्रयोग इति वाच्यम् ? एवमपि
तत्र भोरित्यत्र "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति सूत्रेण श्रुत्प्रत्ययानापत्तेः । भवदादियोग
इति वार्त्तिके निपातस्यापि भोशब्दस्य ग्रहणे निरुक्तप्रयोगसिद्धिरिति चेत् ? भगो
तष्ठसि, आभगो देवदत्त, भगो भगो देवदत्त, भगो भगो आगच्छ, धनेन
भगो इत्यादावामन्त्रितनिष्ठाताऽविद्यमानवद्भावैकपदान्तरिस्तत्त्वद्विवचनपराङ्मुखा-
दानापत्तेः ।

ननु भगो अघो इतिनिपातयोरपि सञ्बोधनप्रथमान्तत्वेन कामन्त्रिसाधेन पूर्वोक्त-
कार्याणि सिध्यन्तीति चेन्न ? उक्तनिपातयोस्सञ्बोधनान्ते शक्तिस्तयोश्चात्र ग्रहणमि-
त्यत्र प्रमाणाभावात् । न चैवं वार्त्तिकस्यावश्यकत्वे निपाता एवान्यथासिद्धा इति
वाच्यम् ? भो विद्द्वृन्द भो गङ्गे भो हरिहरौ इत्यादौ सम्बुद्धिपरत्वाभावेन वार्त्ति-
काप्रवृत्तौ तत्सिद्धयर्थम् भारिति निपाताङ्गीकारात् । नन्वेवमपि भगो अघो इति
निपातावाश्रित्य वार्त्तिकेनाश्रयणीयमित्तिचेन्न ! तत्रभोरिति निपातमादाय भयच्छु-
ब्दप्रत्याख्यानोऽपि भगो तिष्ठसोरथाद्विलक्ष्यसिद्धयर्थम् भगवदघवच्छुब्दयोर्वार्त्तिकेऽव-
श्याश्रयणीयत्वात् निपातयोस्तयोरप्रामाणिकत्वाच्च । अत एव भाष्ये भो ब्राह्मणा
भो ब्राह्मणीत्याद्यसिद्धिमाशङ्क्याढ्ययमेव भोशब्द इत्युक्तञ्च तावपीति प्रपञ्चितम् ।

१२—अत्र पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्यांश्रयणगुणवृद्धिपदेन सहयोजनया
गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धौ विधीयते तत्रैक इत्याद्यर्थो लभ्यते । तेन "स्यदादी-
नामः" इत्यादौ नास्योपस्थितिः । नचनुवर्त्तमानं गुणवृद्धिपदं स्वरूपपरमर्थपरंवा ।
नाथः, सूत्रस्यगुणवृद्धिपदयोरर्थपरत्वेनाभेदान्वयानुपपत्तेः । नद्वितीयः, अभेदसम्बन्धा-
वच्छिन्नयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नशब्दो-
द्यमिति प्रकारसावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मयोर्विक्रपोपस्थितेऽस्तुत्वेन प्रकृते च
तयोरभेदेनाभेदान्वयानुपपत्तेः । नापि भेदान्वयबोधः, भिन्नविभक्तिकत्वाद्विरूपतरसा-
मग्रयभावादिति चेन्न ? अनुवर्त्तमानगुणवृद्धिपदयोस्तत्प्रयोज्ये लक्षणयाऽभेदान्वय-
बोधसम्पत्तेः । उपस्थितेकपदस्य सम्भवस्थले "सावधानुकार्द" इत्यादौ सामानाधि-
कारन्येनैवान्वयः । यत्रसासम्भवस्तत्र "मृतेर्बुद्धिः" इत्यादौ वैय्यधिकरण्येन । श्रुति-
लिङ्गावयवप्रकरणास्थानसमाख्यानामिति सूत्रावलोकनेन लिङ्गस्य ग्रहणपेक्षया दौर्बल्य-

बोधनेन प्रथमतः श्रौताल्पदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे स्पष्टत्वेन स्थान्वाकाङ्क्षायादशा-
स्तत्वेन निष्फलत्वाद् “अत्रो ऽग्निात्” इत्यादौ नैतत् प्रश्नैरे । “सां ध्यातुकार्थं ध्या-
तुक्यो” इत्यादौ तु तदपस्थितिमन्तरा नाकाङ्क्षाशान्तिरिति तदपतिष्ठत एव । एवञ्च
पदश्रुतिनिमित्तेषा पदैकवाक्यतयाऽन्वयवती अन्तरङ्गा, स्थानपट्टित्वविशयोत्तरम्
प्रवृत्तमाना “अलोऽश्वय” परिभाषा तु वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयवती बहिरङ्गा । नच
परिभाषयोरङ्गाइति सिद्धान्तः ।

यत्तु तच्छ्लेषपक्षमवतार्यं “सार्वधातुक” इत्यादिना सहानयोरेकवाक्यतयाऽन्वय
इति वदन्ति तन्न विचारमद्वयम् ? सार्वधातुकेऽपि तथाऽपि “मिद्रेगुण” इत्यादौ
सत्प्रतिपञ्चन्यायेनोभयोरपि अपवृत्तौ सर्वादेशगुणापत्तेः । तद्वारणाय तत्र तत्रेगुप्रहणे
तु महागौरवम् इति स पक्षो भाष्ये दूषितः ।

यद्यपि “मिद्रेगुणः” इत्यादौ मिद इमिदिस्तस्येति व्याख्यानान्न च तत्पक्षेऽपि दोषो-
द्धारसम्भवस्तथापि तथा व्याख्याने पुकि अन्त इति सप्तमीसमासे यापयतीत्यादावपि
गुणेन ह्रस्वाकारापत्तिः । नच कृतेऽपि गुणे वृद्ध्या रूपसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम् ?
“जाग्रोऽवि” इति सूत्रे विशिष्टगुणग्रहणेन गुणोत्तरा वृद्धिर्नैति ज्ञापनात् । इति चेन्न !
“समयाच्च यापनायाम्” इति निर्देशसङ्गतये तस्य विशेषापञ्चकल्पद्वारा जागृधा-
तुमात्रविषयकत्वात् । असत्येव बाधके प्रमाणसामान्यन्यायात् । “ऋदशोऽङ्गि गुण”
इत्यत्र च “उरङ्गि गुणो दशश्चे”ति न्यन्यापि निर्गहः । नचैवन्तददुष्टत्वे (तच्छ्लेषप-
क्षादुष्टत्वे) कथं पदोपस्थितिपञ्चावतार इति वाच्यम् ? पुगन्तेत्यादौ इकपरिभा-
षानुपस्थितौ छिन्नो भिन्न इत्यादौ निषेधाप्रवृत्त्या गुणापत्तेः । नचैवं “अग्नि गुधि”
इति क्तोः किञ्चकरणसामर्थ्येन “ङ्ङिति च” इति निषेधस्य पुगन्तशास्त्रीयातिरिक्त-
विषयकत्वकल्पनात् द्विपुनरित्यादौ गुणवारणाय क्वचिदन्तरिक्षणोऽपि निषिध्यते इति
ज्ञापनेन छिन्नादौ न दापस्तच्छ्लेषपक्षोऽपीति वाच्यम् ? तदपेक्षया लाघवेन भाष्यस-
म्मतपदोपस्थितिपक्षस्यैव तेन ज्ञापनाददोषादिति ।

११—अयम्प्रश्नः प्रथमप्रश्नात्मक एवेति न पृथग्लेख्यः ।

१४—अयमपि प्रश्नो द्वितीयप्रश्नात्मक इति सकृदेव बोधयः ।

१५—अत्र प्रतिपदोक्तस्यैक इत्यपि बोध्यम् “गोरगवचनं स्वरसिध्यर्थम्” इति
पृच्छयते । तच्च तृतीयप्रश्ने लिखितमेवेति तत्र एवानुसन्धेयम् ।

१६—अयञ्च प्रश्नः षष्ठप्रश्नेनैव गतार्थ इति तत्र एवानुसन्धेयः ।

१७—एष प्रश्न एकादशप्रश्नानां एवेति तत्र एव तदुत्तरम् ।

१८—प्राचीनमते स्वरितमात्रे समांशोदात्तानुदात्तौ इष्टौ तौ च न स्यात्तान्तथाहि
“तस्यादित” इति सूत्रे अर्द्धह्रस्वशब्दे ह्रस्वरुयार्द्धमित्येकदेशिसमासे ह्रस्व एव तौ
स्यातान्नतु दीर्घादिस्वरिते ।

अर्द्धञ्च तद्भ्रश्वरुचेति कर्मधारये दीर्घस्वरिते एव तौ स्याताम् । अर्द्धेन सहित-

भिति मध्यमपवलोपिनि प्लुतस्वरित एव तौ भवतामतो ह्रस्वप्रणमत्तन्प्रमित्युक्तम् ।
उपेयिधानिति सूत्रे उपेतिवत् । अनु तत्र “ईयिर्वाससमतिस्त्रिधः” इति वैदिकप्रयोग
दर्शनाद्विषयक्षाऽस्तु इहाविषयान्याङ्गिमानमत आह प्रातिशाख्यं लक्ष्यम् । तथाहि
येऽरा इत्यत्रैकारः अर्द्धोदात्तानुदात्तः, तनूनपात् शचीपतिभिर्यत्रोकारेकारौ च तथा ।
ननु वनस्पत्यादिगणे पाठेन पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्ते कृते शेषनिघातेनानुदात्तावेव
ताविति चेन्न ? “अतोऽन्धत् स्वरितं स्वारञ्जात्यमाचक्षते पदे” इति लक्षणलक्षित-
जात्यस्य “जात्यवद् वातथा वाग्त्वौ” इति प्रातिशाख्येन तयोस्त्वरितविशेषविधानात् ।

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितस्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्ताद्धर्मात्रार्द्धमेव वा ॥ १ ॥

अनुदात्तः परशेषस्य उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्तं वोचयते किञ्चित्स्वरितं वाक्षरम् परम् ॥ २ ॥

इति प्रातिशाख्यैश्च स्वरिताद्धर्द्योदात्तस्ये प्रमाणदाह्यात् प्रातिशाख्यान्तर-
मपि । यथा ।

अप्राकृतस्तु यःस्वारस्त्वरितोदात्तपूर्वगः ।

उदादायार्द्धमस्याथ शिष्टन्निध्नति कम्पितम् ॥ इति ।

एवञ्च हरदत्तोनाह्रदस्वशब्दस्याद्धर्मात्रायां लक्षणाङ्गीकृता सा नादरणीयेति
प्राज्ञः ।

नभ्यास्तु उक्तप्रातिशाख्यादिवलात् यद्यपि तच्छास्त्रास्थोदाहरणेषु तादृशस्तस्व-
न्तथापि अन्यत्र लौकिकवैदिकोदाहरणेषु दीर्घादिव्यपि अर्द्धमात्रैवोदात्ता । अत एव
“अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रुढ” इति भाष्यम् ।

प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुशात्तप्रतीयते ।

इति वाक्यपदीयम् । अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपप्रमाणमेवोपलक्ष्यते इति हेलरा
जग्रन्थाश्च संगच्छन्ते । इदमेव च मतं श्रेयः ।

१९—आदौ वर्णानामुपदेशस्तदुत्तरकालमिरसंज्ञा तदुत्तरम् “आदिरन्त्येन” इति-
प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला खवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालम् “अणुदिदि” इति इति वाक्यापरिस-
माप्तिन्यायेन “आदिरन्त्येन” इति प्रत्याहारसिद्धौ “नाज्जलौ” इत्येतद्वाक्यार्थबोधे
निर्णेतैतद्विषयपरिहारेण स्वर्णपदबोधत्वनिश्चये “अणुदित्” सूत्रेण तावतां ग्रहणं
बोधनीयम् । अन्यथा तुल्यास्यसुत्रजशक्तिप्रोऽप्रामाण्यसन्देहेन अनाहारायांप्रासङ्ग्य-
ज्ञानानास्फन्दितस्यादिलक्षणलक्षितबोधानापत्तिः । अत एवाणुदित् सूत्रे सवर्णानां
ग्रहो न भवति ।

अत्र परणकारेणान्यग्रहणे प्रमाणन्तु “उर्त्तत्” इति सूत्रे तपरकरणमेव । तथा हि तत्
चौरादिकण्यतात् कृत् धातोर्लुकि अचीकृतत् इत्यत्र दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा
स्यादित्येतदर्थम्, पूर्वणान्यग्रहणे तु उद्देश्येन विधेयेन च ऋकारेणान्यग्रहाद् भिन्न-

कालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वमनवाऽदेसत्वमप्रसक्तमिति प्रथमं तत्र स्यात् । न च तपरसूत्रेण लकारमहकार्यन्तत् ? स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया त्रकारस्थाने तस्य वार-
णेन तदुपहणे षष्ठाभावात् । न च ज्ञापितेऽपि भाष्यमानपरिभाषया सत्रयणंप्रहणाप्रस-
क्तेस्तदुपेयर्थमिति वाच्यम् ? तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्तप्रथमेन स्वस्वरूपान्प्रनु-
ज्ञानार्थतयाऽपूवशोधयत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कुते तु भाष्यमानतापीत्यन्येतेतदिति
शब्दरत्नकाराः ।

२०—द्वितीयप्रश्नवदस्योत्तरम् ।

२१—तुरीयप्रश्नवदस्योत्तरमिति न पृथक् ।

२२—नवमप्रश्नवदस्यमप्युत्तराणीचो न वैलक्षण्येन ।

२३—प्राचीनैश्च अणुपहणाभावे इह इत्यत्र द्वीर्वापत्तिर्दीर्घो दत्तः । तदमसात्,
यतो हि तत्र ढकोपाभावेन सूत्रस्यैवाप्रवृत्तिः । तथापि “एडः स्तूतबलधोः” इति
सूत्रेण हर्देर्नकाराकारयोर्लोपः तकारस्य ढत्वञ्च निपात्यते । नत्वसिद्धेः काण्डस्थदस्येह
प्रवृत्तिः ? “दादेर्धातोर्धे” इति घट्टेन बाधात् । न च तेन ह्रस्वोऽपि निपात्यताम्
घट्टत्वदुःखढकोपास्तु अविषयस्येवेति वाच्यम् ? तथा सति परिदृढस्येत्थत्र “लफलिखु-
पूर्वात्” इति गेरथादेशानापत्तेः । पारिदृढीकृत्येत्थत्र च ष्यजोऽतिव्याप्तेः । ढकोपस्था-
सिद्धत्वेन गुरुपोत्तरादिति भाष्ये स्थितम् ।

यदपि हर्देरेषेदं निपातनं इह वृद्धाधिक्रिति तु प्रकृत्यन्तरम् आगमशास्त्रस्थानित्य-
त्वात् तस्येउभावे “वा द्रह्” इत्यत्र “वा” योगविभागात् पक्षे घट्टाभावे ढकोपे च
प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यम् इति तन्न ? उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् । तदाह
वागनाचार्येऽपि “अथ दृढिः प्रकृत्यन्तरमस्ति” इति शब्दैः ।

२४—अयमपि प्रश्नः सप्तमप्रश्नाभेदीति ततोऽवगन्तव्यः ।

२५—अयञ्च द्वादशप्रश्नान्तभूत एवावसेयः ।

२६—अस्योत्तरमष्टमप्रश्नादनतिरिक्तम् ।

२७—“एकः पूर्वपरयोरि” तिसूत्रे भाष्ये यथाऽनयोः पूषयोः कटं कुर्विरशादौ एक-
वाक्यतयैश्च बोधादेकत्वविक्षणेन उभयसम्बन्धेककटकणप्रतीतिस्तथा आङ्गि पूर्व-
परयोगुण इत्यादावपि ह्रस्वनिर्देशादित्यादितः सिद्धान्तित इति पर्यन्तशब्दरत्नकेलेन
कथं सिद्धान्तित इत्यस्योत्तरं जातम् । अत्र न्याये मानाशये प्राञ्जः, सुद्वयुपास्य
इत्यादौ न्यायाभावेऽनन्तधकारणकारापत्तौ परिनिष्ठितरूपः नापत्त्याऽर्थं कल्पनीय इति
श्रुवते । तच्चिन्त्यम् ? तथा सति धर्मिप्राहकमानेन आनन्तवापत्तिरस्येके तत्प्रवृत्ता-
वपि उद्बोद्धास्यप्रदानस्यापत्त्यभावेऽपि तस्यायसञ्चारपरमव्यविरोधापत्तेः । यदपि
“हृयोरि” इति सूत्रे द्विवचननिर्देशो ज्ञापकोऽन्यथैकवचनान्त एव पठिते वारद्वयान्त-
प्रवृत्तौ दक्षे इत्यस्य सिद्धौ द्विवचनप्रथमेवेति तन्न ? स्वधियेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्य-
त्वाप्रवृत्तौ तदर्थान्तस्यावश्यकत्वात् । किन्त्वत्र “समो वा लोप” इति लोरथापि रूपक-

रणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकयोरनचि चेत्सकारस्य वारद्वयम्भित्त्वे संस्कर्तति त्रिस-
कारकल्पसिद्धौ “समः सुटि” इति सूत्रस्यैवात्र ज्ञापकत्वात् ।

तल्लक्ष्यत्वाच्च स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तायुद्देश्यत्वाच्चत्वेदेनाश्रीयमाणसमुदाय-
विशिष्टावटितत्वे सति स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तिपूर्वाकालिकप्राप्तिविषयमावटितत्वम् । वै च
स्वघटकत्व स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन घटत् सन्त इत्यत्र
स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तिविषयपूर्वकालिकप्राप्तिविषयघटितत्वात् तत्त्वाभावः । विशेष्या-
श्च निवेशो मानन्तु “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति सूत्रमेव । वैशिष्ट्ये द्वितीयस-
म्बन्धनिवेशात् विकारागमघटितत्वेऽपि तल्लक्ष्यत्वम् । मात्रपदानिवेशेन काण्ठे इत्यत्र
ह्रस्ववारणपरभाव्यस्य नासङ्गतिरिति ।

२८—“डमो ह्रस्वात्” इति सूत्रे ह्रस्वादिदित डमो विशेषणम् डम इति च ह्रस्वेन
सह विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चादधिकारलब्धपदविशेषणम् अर्चीति पठ्यर्थं सप्तमी ।
तथा च ह्रस्वात् परो यो डम् तदन्तं यत्पदन्तस्मात् परस्याचो नित्यं डमुडित्यर्थः ।
नन्वेवम् परमवृण्डनावित्यादौ अन्तर्वृत्तिविभक्त्या पदत्रये डमुड्दुवार इति चेन्न ?
उत्तरपदत्वे चापदादिविधावति प्रत्ययलक्षणनिषेधादिति प्राञ्जः । नभ्यास्तु पुरप्र-
चीनार्थे परमवृण्डनावित्यत्र डमुड्दुवार एव । नचोत्तरपदत्वे इति प्रत्ययलक्षणाभा-
वेनापदत्वात् डमुड्दु वारित इति वाच्यम् ? माषकुम्भभाषनेत्यत्र “पदव्यवायेऽपि”
इति निषेधसिद्धये उत्तरपदस्य कार्यत्व एव तेन प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याभिमतत्वात्
प्रकृते वातथात्वेन प्रत्ययलक्षणस्य दुवारत्वात् । ननु त्वम्भतेऽपि दाषापत्तिरिति
चेन्न ? “अजि च पदे” इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्यं तदार्थनिधानात् ह्रस्वात् परो
यो डम् ततः परस्याजादेः पदस्य डमुडित्यर्थेन निर्वाहात् । ननु कार्यत्वनिवेशस्य
न फलं तथा सत्यपि पूर्ववृण्डाप्रथ इत्यत्र नलोपार्थम् मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्यैवोत्त-
रपदत्वस्य भवताऽप्यङ्गीकारात् । तथाच तादृशमध्यमपदत्वम् माषकुम्भभाषनेत्यादा-
वपि कुम्भशब्देऽस्त्येव । तथाच निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वे णत्वनिषेधसिद्धये
कार्यत्वानिवेशो विफल इति चेन्न ? “सुसिङ्गन्तमि” तिनदेशेन वृत्तिविशिष्टत्वम्
मध्यमपदत्वम् वै ० स्वारम्भकत्वस्वारम्भकाधिकपूर्वत्वस्वारम्भकाधिकोत्तरत्वस-
म्बन्धैः । तादृशमध्यमपदत्वस्य पूर्ववृण्डाप्रथ इत्यादौ सत्त्वेऽपि केवलकुम्भेत्यस्या-
रम्भकत्वाभावेन मध्यमपदत्वाप्रवृत्तौ कार्यत्वानिवेशस्यावश्यकत्वात् । नचं वम् “अत-
द्धिते” इति वार्तिकप्रत्याख्यानानुसारे पदे व्यवायः पदव्यवाय इति सप्तमीसमास आह-
तो भाष्ये । तथाच माषकुम्भभाषने चरिपकुम्भनेत्यादौ फलभेदवारणाय पदपदम्
पदत्वयोथोपलाक्षणिकम् अन्यथा “गतिकारकोपदानाम्” इत्यनेन सुबुधोपत्तौ प्राक्
समासे आद्योद्वाहणे पदे परतो व्यवायाभावेन णत्वापत्तिः । तथाच वार्तिकारम्भे पदेन
व्यवायः पदव्यवायः इति तृतीयसमासेऽन्योद्वाहणे पदेन व्यवायत्वाभावात्
णत्वापत्तिरित्याकारकफलभेदः । तथाच माषकुम्भभाषनेत्यत्र कुम्भेत्यस्य पदत्वयोग्य-

सावन्त्यात् परस्वनिवेशे सिद्धे कार्यिस्वनिवेशो ह्यर्थ इति चेन्न ? अटनीपटः पवाद्यत् परस्वशब्देन कर्मधारये परमाटस्तस्मादाचारविब्रजन्तात् क्विपि "ति"तुत्र" इतीशानिवेषं परमाट्तिरित्यत्र पदत्वेन "न पदान्तात्" इति पृटत्वनिषेधो भवति । कार्यिस्वनिवेशाभावे परमाट्तिरिति स्यात् अतः काचित्स्वनिवेश आवश्यक इति चेन्न ? वस्तुत उत्तरपदत्व इति वार्तिकस्य भाष्ये प्रयाख्यातत्वात् । तथाहि स्वादिषु इति योगज्जिबभ्य "यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि" इति सुप्तिङन्तभूतात् सुवन्तमिति चानुवर्त्य स्वादिषु परेषु यस्मात् स्वादिविधिस्तदादि पदसंज्ञं स्यात्, मध्ये चेत्, सुवन्तन्तदपि पदं स्यात्, परमवाचावित्यादौ परमवाचित्यस्य तद्घटकत्राचित्यस्य च नानेन पदत्वम् । अस्वनामस्थाने यचि इति द्वितीययोगे यकारादावजादौ सर्वनामस्थाने तत्प्रकृतेः पदत्वञ्च, मध्ये चेत्सुवन्तन्तदापि पदञ्च इति प्रसज्जप्रतिषेधेन व्याख्यानात् । ततः परमवाचेत्यादौ समुदायस्यावयवस्य च भत्वार्थम् भमिति तृतीययोगेऽसर्वनामस्थाने यचीत्यनुवर्त्य यकारादावजादौ सर्वनामस्थाने तत्प्रकृतेर्भवन्तद्घटकसुवन्तस्य च, एवञ्च वार्तिकस्य कार्यम् । एवञ्च समस्तलेहशब्दादाचारविब्रजन्तात् क्विपि नव्यमते उत्तरपदस्य कार्यित्वेन वार्तिकस्य भाष्ये परमत्वेऽपि, सिण्कादिशा प्रत्याख्यानं तु भत्वाप्रभृत्त्याऽन्तर्वार्त्तिविभक्त्या पदत्वे ढत्वादौ परमलेद्वेति फलभेदात् ।

तृतीययोगेऽनुवर्त्तमानस्य यकाराद्यजादिभिन्नो यः स्वादिस्तद्भिन्नप्रत्ययमात्रस्योपलक्षणत्वं वाच्यम् । तत्त्वस्य क्विपि सर्वेन भत्वेन नास्ति फलभेदस्तथाचोक्तरीत्या क्विच्यपि भत्वं परमाट्तिरित्येव साधु । एवञ्च कार्यिस्वनिवेशो न किमपि फलम् ।

२९— प्रश्नोऽयमेकादशाभिन्न इति तथैवानुसन्धेयः ।

३०— अयम् प्रश्न एकोनविंशप्रश्नानां गतार्थः ।

३१— यथा "तस्यापत्यम्" इत्यत्र सम्बन्धार्थमात्रवाचकप्रकृतिमात्रस्य तस्यैत्याद्यनुकरणम् तथौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदानामष्टाध्यायीघटकानान्तस्मिन्नित्यनुकरणम् ।

एवञ्चौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदं यत्र तत्र निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपतिष्ठते । निर्दिष्टत्वञ्चाव्यवहितोच्चारणम्, निरित्यस्य नैरन्तर्यार्थकत्वात् दिशेरुच्चारणक्रियत्वात् यत्र दिग्वाचकसमभिव्याहृतपञ्चम्यन्तन्त्राव्यवहितपरस्योपस्थितिः । आद्ये अव्यवहितत्वं पूर्वत्वं षष्ठ्यर्थत्वञ्चेति विधेयत्रयम् । अन्ये च पूर्वत्ववर्जितम्परत्वसहितन्तद्द्वयम् । इको यणचोप्यत्र पूर्वस्य परस्य च व्यवहितस्याव्यवहितस्य च यणप्राप्तौ पूर्वस्यैवाव्यवहितस्येति चाद्येन नियम्यते । अन्येन च पूर्वोक्तरीत्या प्राप्तस्याव्यवहितस्यैव परस्यैवेति च नियम्यते । आद्यपरिभाषायास्तत्सप्तम्यन्तेनोपस्थितिः "उभयप्राप्तौ कर्मणि," इति लिङ्गात् । द्वितीयस्यास्तु त्यब्लोपपञ्चम्यामप्रवृत्तिरिति प्राञ्जः । नव्यास्तु "तस्मिन्" इतित्वतन्त्रस्य सप्तम्यन्तपदार्थकस्य तच्छब्दस्य निर्देशो न त्वनुकरणम् अन्यथा तस्य स्वरूपमात्रबोधकतया "तस्मिन्नणि" इत्यत्र तदुपस्थितिः

तावपि “इको यणचि” इत्यत्र मध्वत्रेत्युदाहरणदानं न संगच्छते ।

ननु तच्छ्रुतस्यैव तद्दर्शकत्वे ततः सप्तम्यनुपपत्तिरिति चेन्न ? राशम्यन्तानामेव तद्दर्शबोधनाय निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय न तदुपन्यायात् । जनपदे लुवित्यादौ तु नास्याः प्रवृत्तिरर्थस्योच्चारणाभावात् शब्देन साऽव्यवहितपौर्वापर्याभावात् च ।

वस्तुतस्तु प्राचीनोक्तमेव युक्तम् । अन्यथा निर्दिष्टे इत्यस्य विधेयत्वे तस्मिन्निति तद्विशेषणत्वे चोद्देश्यत्वात्प्रसिद्धिः, अधिधेयत्वे तु अव्यवहितोच्चारितत्वस्य केनाप्यनभिधानात् सप्तम्यन्तार्थस्यव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थासिद्धिरिति तत्त्वम् ।

३२—अयञ्चाष्टमप्रश्नादेव गतार्थ इति ।

३३—अयञ्च अष्टाविंशतितम एव प्रश्नो न भिन्नः ।

३४—अयमेकादश एव प्रश्न इति तत एवानुसन्धेयः ।

३५—हयवरट् सूत्रे हकारोपदेशः अट् अश् हश् इण् ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः क्रमशः अर्हण, देवा हसन्ति, देवो हसति, लिलिहिध्वे लिलिहिध्वे इत्यत्रोदाहरणत्वं बोध्यम् ।

असप्रत्याहारे तु फलाभावाच्च ग्रहणमिष्टम् । नच बहुषुम् क् इ इत्यादौ “गवित्यय माह” इत्यादिवदपदान्तत्वात् ककारादेर्जश्वाभावे “पुमः ऋयम्परे” इति स्त्वस्य फलत्वादिति वाच्यम् ? “सुट् तिथोः” इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राधीनताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् साधुत्वमात्रनिमित्तकशास्त्राप्रवृत्तेः ।

अत एव “न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि सम्भवति किमप्युदात्तादय” इति भाष्यं सञ्चल्यते । “स्को”रित्यादिस्तु साँत्रः प्रयोगः । आप्ये च कुत्रापि अस्मि हकारप्रयोजनमनुक्तम् ।

३६—एतस्योत्तरप्रथमप्रश्नान्तर्गतमित्यवसेयम् ।

३७—अस्योत्तरमप्यञ्चदशप्रश्नोत्तरादभिन्नं सर्वथैव ।

३८—अयञ्च प्रश्नो दशमप्रश्नादनतिरिक्त इति तदेवोत्तरमस्य ।

३९—अस्योत्तरम् अष्टाविंशतितमेन तुल्यम् ।

४०—अयञ्च नवमप्रश्नोत्तरेणोत्तरणीयः ।

४१—वाक्यार्थबोधमिति पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् हल्पदार्थज्ञानमन्तरा “हलन्त्य” सूत्रस्य वाक्यार्था न स्यात् तज्ज्ञानञ्च “आदिरन्त्येन” इतिशक्तिग्रहाधीनन्तज्ज्ञानञ्चेत्पदार्थज्ञानाधीनमित्येवम् अन्योन्याश्रये उभयोरपि बोधकत्वाभावे आवृत्तिकरणम् ।

ननु हलित्येकदेशस्यैव तन्त्राद्याश्रयेण सिद्धे सूत्रावृत्तिर्यथेति । तथाहि तन्त्रादिनोपस्थितहल्पदार्थज्ञानमध्ये सामीप्यार्थकपृष्ठाऽन्यशब्देन समासे हल्समीपकस्येत्त्वे “आदिरन्त्येन” इति हल्शक्तिग्रहवृत्तेः । इति विनाऽप्यावृत्ति दोषोद्धारस-

म्भवः । किञ्च ततोऽपि लाघवात् हल्लकारयोस्समाहारद्वन्द्वे द्वितीयलकारस्य संयो-
गान्तलोपे पूर्वलकारस्येत्संज्ञां विधाय हल्लसिद्धौ “हलन्त्यम्” इत्यस्याभिमतार्थो
व्याख्यायै इति चेन्न ? प्राहाणकम्बल इत्यादौ प्रकरणादिर्विहङ्गोऽपि स्वस्वामिभावादि-
प्रतीतिवत् समीपानन्तरादिशब्दमन्तरा पृष्ठा तदर्थबोध्याप्रसक्तौ तत्प्रयोगेऽसाम-
र्थ्यात् पृष्ठासमासाप्रसक्तौ मध्यमपदलोपिसमाने सोत्रसमासाश्रयणे वा गौरवेण
तादृशव्याख्यानापेक्षया सूत्राद्युत्तरेव लधीयस्त्वात् । नच “पृष्ठी स्थान” इति सूत्रा-
भावे “अस्तेभूः” इत्यादौ अस्त्यादेः समीपादौ भ्वाद्यादेशापत्तिरित्यस्तेरनन्तरे समीपे
वेत्यादिना भाष्यकृतोक्तम्, तत्रामाभयेन सामीप्यादिरपि पृष्ठवर्थ इति चेत् ? “पृष्ठी
स्थान” इति सूत्राभावीयसमुक्तभाष्ये समीपादिपदाध्याहारेण तदर्थनिरूपितसम्बन्धे
षष्ठी, स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका वा पृष्ठीत्यभिप्रायवर्णनेनादो-
षात् । अत एव गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति विग्रहे मनुवापादनभाष्यव्याख्यासमये
कैयटेनानन्तर्यस्य प्रकृत्यर्थोपाधिवर्णनम्, भाष्यकर्तुश्चासामर्थ्यात् तत्र वृत्त्यभाव इति
वर्णनञ्च सङ्गच्छेते । आनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु तौ न सङ्गच्छेयाताम् । नच ग्रामकृपो
भङ्गातीरमित्यादौ प्रतीतिबलात् सामीप्यं षष्ठ्यर्थं इति शक्यम् ? लक्षणया तत्र-
तीतिनिर्वाहात् ।

तुल्ययुक्त्या सामीप्यं षष्ठ्यर्थस्यादिति च न ? जघन्यवृत्तिकल्पापेक्षया मूलोक्त-
रीतिरेव युक्तत्वात् सन्न्याय्यत्वाच्च । नच साहित्याभाव इति वाच्यम् आद्यन्तयोरि-
तिवत् हल्लपदार्थयोरित्वावच्छिन्नेऽन्वयस्वीकारेण तत्सत्त्वात् । इति तु न युक्तम् ?
“यथासंख्य” सूत्रारम्भसामर्थ्यात् तत्र तथा कल्पनेऽपि प्रकृते प्रमाणाभावात् । सूत्र-
प्रणयनान्यथानुपपत्त्या सह वक्तुं वक्तुरिच्छायाः पाणिनेः पूर्वमपि सत्त्वेन साहित्य-
सङ्गावादिति चेन्न ? आचार्यस्य भ्रान्तत्ववारणाय वक्तुरपि श्रोतुरपि च सहपदार्थ-
बोधेच्छया तादृशाचार्येच्छायास्सहविवक्षात्वात् । नच क्वचिदनर्थज्ञम्प्रति स्वाभिमता-
र्थबोधनेच्छया मुखनयनमपश्यत्यादिप्रयोगो दृश्यते एव कथम्भ्रान्तिदोषमाशंक्य सह-
विवक्षान्तरं विधीयत इति वाच्यम् ? अयमुभयज्ञ इत्येवं ज्ञातम्प्रत्येव तत्प्रशान्दुपा-
दानात् इत्यर्थः । प्रकृते च न तादृशकल्पनया तत्प्रयोगः, आचार्योपायाकरणात्
स्वज्ञातशक्त्यभिप्रायेण तादृशप्रयोगाभावाच्च । अन्यथा तन्त्रान्तरीयप्रथमादिपदश-
क्त्यनुमानवत् “लट् स्मे” इत्यादौ कैयटोक्तरीत्या लक्षणया वा हल्लपदेन व्यञ्जनस्य
बोधेऽन्योन्याश्रयाभावेन भाष्याद्युक्ततद्विषयकपूर्वोत्तरपक्षनिर्दलत्वापत्तिः । अत एव
“नाऽऽङ्गलौ” इत्यत्र भाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा पाणिनेः
पूर्वम् तथा ज्ञानसत्त्वेन किन्तेन न्यायेन कृतम् भविष्यति । तस्मात् साहित्याभावेन
द्वन्द्वप्राप्तौ मूलोक्तैव रीतिराश्रयणीया । आद्यव्याख्याया हल्ल विलेखने इति धातो-
ल्लस्येत्त्वापत्तिः । लिच्वसामर्थ्याद् देवदत्तहल्लित्यादौ प्रत्ययात् पूर्वत्वाभावेऽपि “लिति”
इति स्वरस्यैव फलत्वात् । नच “हल्लसीरात्” इति निर्देशेन तत्रैवन्नेति वाच्यम् ?

अनेककल्पनापेक्षया मूलोक्ताऽवृत्तिरेव ज्यायसीति ध्वननात् । किञ्च समाहारद्वन्द्वे लस्य संयोगान्तलोपोऽपि न स्याद् यथाः प्रतिपिधारम्भान् । तन्प्रत्यास्थानेऽपि “अलो झलि” इत्यतो झलग्रहणमपकृत्य संयोगान्तस्य अलो लोप इति ज्याभ्यानाच्चेति मनोरमाकृतः ।

वस्तुतस्तु—गिरिवेदित्याद्यर्थं योगविभागादिना कुत्रचित्प्रलोऽपि लोपविधानेन संयोगान्तलोपे न किञ्चिद् वाचकम् । किन्तु पूर्वोक्तरीत्या समाहारद्वन्द्वोऽनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादित्यादिभाष्योक्तरीत्या च तन्त्रादेः खण्डनमिति संशयः ।

४२—ननु “अगुदित्” सूत्रभाष्ये उच्चारितशब्दं गुवाभ्रप्रत्यायको भवति नानुच्चारित इति वचनात् इक्षुपदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादीनां ग्रहणञ्च भवेत् इति चेद्ब्रूयते, प्रत्याहारग्रहणेण तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाऽङ्गीकारेणादोपात् । नचैवम् प्रत्याहारानाम् आद्यवर्णेष्वपि लक्षणैव सिद्धौ व्यर्थमेव ग्राहकशास्त्रम् । नच “अस्य चो” इत्यादौ चारितार्थसम्भवः, व्यक्तिपक्षेऽस्य प्रत्याहारसूत्रस्थतो भेदेनागत्याभावादिति वाच्यम् ? लक्ष्यनिष्ठलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थात् । गुणा च लक्षणा अविधीयमान एवेति न विधीयमाने “त्यदादीनाम्” इत्यादौ प्रवृत्तिः । इत्थञ्चेक्षुपदेन षट्पठेर्यण्पदेन च सप्तानां ग्रहणे यथासंख्यान्यथासम्भवात् स्थानत आन्तर्यादित्यादिमूलोक्तिसंगतिः । लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहाच्च न “नाऽऽङ्गलौ” इत्यादौ प्रवृत्तिः । गुणा अभेदका इति सिद्धान्तपक्षप्रत्यायणां विधीयमानत्वेन स्वर्णग्रहणाभावापादनञ्च निरस्तम् । नच अपत्यग्रहणसामर्थ्याजातिपक्षेण गुणानाम् अभेदकत्वेन “तपरस्तत्कालस्य” इति सूत्रेण वा विधीयमानविषये स्वर्णग्रहणस्य निषेध इति सिद्धान्तेन कथं सन्तेति वाच्यम् ? शिवद्रोहे तात्पर्यन्यायेन यथासंख्यान्यथखण्डन एव तात्पर्यावधारणात् । नच लक्ष्यार्थबोधान् पूर्वनामिनां आद्यार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्तु इति वाच्यम् ? एवमपि ऋकारःकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिशदुपस्थितौ लवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गान् ।

परे तु व्यक्तिपक्षे लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् लक्षणाभावान् अलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वज्ञकारग्रहणस्य दुरुपपादत्वम् । यथासंख्यसूत्रञ्च व्यक्तिसाम्यं द्वय धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते । “स्यतासी लुटोः” इव । नच जातिपक्षे “अगुदित्” सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने “उपसर्गादिति” इत्यादौ ऋकारेण लकारग्रहणाय सावार्थवचनस्थाने लवर्णस्य ऋवदतिदेशान् लकारे रेफापपत्तिरिति वाच्यम् ? हे वृत् ३ हाशिखार्थन्तस्यानित्यत्वकल्पना । “लवादिभ्यः” इत्यादिनिदेशैः ईपत्सादृश्यानापि ग्रहणमित्यर्थो युक्ततरः । “आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते” इति न्यायान् “अगुदि” सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्थोऽयमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरम् । अत एव च भाष्येऽत्रत्यमण्ग्रहणम् प्रत्याख्यातम् ।

४३—अत्र “स्थानिवदादेश” इति सूत्रे आदेशपदेन धात्वङ्कृत्तद्धिताव्ययसुप्ति-

हृत्पदादेशा इति प्राक्तः । तस्य परिष्करणन्वे मित्रपमादीनां वैयर्थ्यमापनेन । शानस-
श्चासंधतापानः । उदाहरणमात्रत्वेऽङ्गप्रशङ्गाभेदगतार्थत्वेन पृथगव्ययघ्नः। आवैयर्थ्यापत्तेः
स्थानिना तुल्यं स्थानिवत् “तेन तुल्यमिपितवतिः । व्यर्थमस्मादृश्यत् तत्र स्थान-
निएदार्थस्य प्रतियोगिभेदान्बन्धः, यादृश्यभ्यादेशे स्वरूपेणान्बन्धः, तथा च स्थानि-
प्रतियोगिकत्वात्पर्ययानादेशो भवति । जलाश्रयविधौ च न स्थानिवदित्यर्थः ।

नन्वेवमर्थं रामायिभ्यादौ दीर्घो न स्यादिति चेन्न ? स्थानिघटकालवृत्तिधर्माश्रय-
विधौ न स्थानिवदित्यर्थेनादोषात् । तथापि तादृक्स्थे स्थानिघटकालमात्रवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवत्, स्थानिघटकालवृत्त्यल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नो-
द्देश्यताके विधौ न स्थानिवदित्यर्थेन वाऽदोषात् । प्रदीप्येत्यत्रेऽवारणन्तु स्थानिघट-
कालवृत्त्यल्वव्याप्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवत् इत्यर्थेन ।

नन्वेवम् बभूवियेत्यत्रेऽनापत्तिरिति चेन्न ? स्थानिघटकालवृत्त्यादेशघटकालवृत्त्य-
ल्वव्याप्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवदित्यर्थेनादोषात् ।
नवैवम् बभूवतुरित्यत्रेऽपत्तिरिति वाच्यम् ? तथाऽर्थ आदेशालवृत्त्ये विहायादेश-
घटकाद्यालवृत्तिविवेशेनादोषात् । नवैवम् औपन्था इत्यादौ सुलोपापत्तिः ? श्रूय-
माणपक्षेऽप्यत्राद्यलवृत्तित्वस्यैव तत्र विवेशान् । नवैवम् भूः इत्यत्र सुलोपापत्तिः ?
स्थानिघटकालविशिष्टाल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवदित्यभि-
मतः । वै. च स्ववृत्तित्वे स्वविशिष्टालवृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन । अत्र वै. स्वघटितस्था-
नितानिरूपितादेशताश्रयावयवत्वस्वसजातीयत्वेतदुभयसम्बन्धेन । साजात्यञ्च प्रथ-
मत्वेद्वितीयवर्गिना ।

नन्वेवम् निर्जरसेत्यादौ दोषोऽतिदिश्यमानस्थानिघटकालवृत्त्यल्वव्याप्यधर्म-
घटितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवदितिप्राच्यसिद्धान्तेनादोषात् ।

ध्रुवम् प्राचीनार्थं धिन्वन्तीत्यत्र दोष इति अल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानि-
रूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिव-
दिति न दोष इति नव्याः ।

नवैवम् वार्तिककृतो “छयाद्ग्रहणेऽदीर्घः” इति, सूत्रकृतो दीर्घग्रहणम् “हल्-
छयाच्च” सूत्रे भाष्ये दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरप्ररलेपाश्च विरुद्ध्यन्ते । निष्कोशाच्चिरति-
खटव इत्यादौ स्थानिवत्त्वाभावेनैव सुलोपाप्राप्तेरिति वाच्यम् ? आरोप्यमाणध-
र्मेण साक्षाद्वच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ नेत्यर्थेन विरोधपरीहारात् ।

केचित्तु उभयमपि संक्षिप्य सिद्धान्तयन्ति अस्मिन्निघण्टुविधौ न स्थानिवदिति । वै-
स्ववृत्त्यल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतध-
र्मेण साक्षाद्वच्छिन्नोद्देश्यताकत्वस्ववृत्त्यल्वव्याप्यधर्मघटिततिदिदीक्षितधर्मनि-
मित्तकत्वान्यतरसम्बन्धेन ।

घस्तुतस्तु—धिन्वन्तीत्यत्र “अचः परस्मिन्” सूत्रीयपञ्चमीसमासमूलकदोषस्य हे

गौः इति भाष्योत्तप्रयोगोक्तद्विनित्यत्वकल्पादेव चारणमिति, बहिरङ्गपरिभाषया वेति प्राचां सिद्धान्तेऽपि न दोष इति तत्त्वज्ञाः ।

४४—सुप्युपास्य इत्यत्र नच रूपाणि पुनर्हित्वेन सम्भवन्ति तत्र “पुमः पर्यपरयोः” इति सूत्रभाष्येयलक्ष्ये लक्षणन्यायात् पुनर्हित्वमेवाशङ्कम् । अन्यथा हित्वाऽऽनन्यापत्तेः । झरो झरीत्यादिलोपानाञ्च वैकल्पिकत्वेन न तथा निर्वाहः । अत्र एव “लिटि धातोः” इति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणम्भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् । उदयोद्योमानं भाष्यप्रयोगाच्च तल्लक्ष्ये तल्लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति विकारकृतनप्यभेदानाशयगच्छ । अतः परन्तल्लक्ष्यत्वादिपरिष्कारः (२७) सप्तविंशतितमप्रश्नवदनुसन्धयम् ।

४५—एतस्योत्तरं नवमप्रश्न एव दत्तमिति तत एवेदमनुसन्धयम् ।

४६—पुमः ख्यानमित्यत्र “पुमः खयि” इति रत्वे प्राप्ते “ख्यायादेशे न” इत्यस्याः रम्भः । अत्र भाष्यकृता चञ्चिडः ख्शायादेशे विधाय शस्य यत्वं ख्यानमिदौ रत्वदृष्ट्या यत्वस्यासिद्धत्वेन रत्वाभावस्साधितः । तथा च फलिताथैव ख्यायादेश इति । नचेहादेशो दुर्लभः “वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्च” इति वचनादिति वाच्यम् ? “बहुलन्तणि” इति बाहुलकात् सिद्धेः । ख्शादित्वप्रयोजनानि च भाष्ये रविधिः पुन्यानम्, एत्वं पर्याख्यानम्, निष्ठानत्वमाख्यातम् इत्यादीनि । अत एव सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति सङ्गच्छते ।

यत्तु ख्याधातुरपि ख्शादिः शस्य यत्वविधिरपि तस्याधारण इतिमाधवादिभिः रक्तन्तत्सर्वथाऽसङ्गतम् । भाष्ये चञ्चिड एवोपक्रमात्, सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिरशक्यते कर्तुम् ? माधवेनाहं धातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तैः ।

तथा च सार्वधातुकेऽनभिधानमेवाश्रयणीयमिति गौरवं स्यात् । नच भयन्मते सार्वधातुके ख्याधातोः सार्वधातुकविषयत्वेन प्रयोगस्य निर्वाधतया चतुर्षु ख्यातीत्यत्र रत्वापत्तिः केन वार्येति वाच्यम् ? अनभिधानात् । संहिताया अविचक्षणपुत्रा-प्राप्तिस्तु केषाञ्चित् । अन्यन्मूले सविस्तरम्

४७—अस्य प्रश्नस्योत्तरम् अष्टादशप्रश्न एव दत्तमिति तत एवानुसन्धयम् ।

४८—अस्य चोत्तरम् सप्तमप्रश्नैकदेशेन लेख्यम् । तत्रैव चावगन्तव्यम् ।

४९—अत्र एचीत्यनुवर्तते तच्च एतेरेव विशेषणञ्चतेरव्यभिचाराच्चाप्युटोऽसम्भवादिति प्राचीनाः । नच एकदेशविकृतन्यायाश्रयणेन मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारसम्भव इति । नच प्रकृतिप्रत्ययसम्मोहः ? द्विः प्रयोगो द्विवचनं पाठमिति भाष्ये सिद्धान्तात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिवांसतीत्यत्र सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कुत्वाभावश्च स्यात् ।

अत्र माधवः—ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वेनोक्तप्रयोगे व्यभिचाराभावात् । अत एव ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्, शब्दान्तरत्वाद्प्राप्ताविदमिति कैयटादयः । किञ्च ण्यन्तस्यापि ग्रहणे अभिषावतीत्यत्र ण्यन्तेनाभेर्गीगात्सुनोतिप्रत्यनुपसर्गत्वात् पत्वा-

भावसाक्षात्कारेः प्रकृत्यर्थविशेषात्त्वेन समाहितं भाष्ये । “द्वैरचङ्गि” इति ण्यधिक-
ग्रहणाज्ञापनन्तु विशेषापेक्षत्वेन कुत्वभात्रणियकम् । अत एव “द्वैश्चङ्गि प्रतिषेधानर्थ-
वयमज्ञान्यत्वात्” इति वार्तिककृतः । ज्ञापकन्तु चङ्गोऽन्यत्र ण्यन्तेऽपि कुत्वभावस्ये-
ति । तस्माच्च कैशटादिभिरुक्तं समीचीनम् ।

तत्र ? विशिष्टस्य तथा शब्दान्तरत्वेऽपि प्रकृतिभागस्यैधूपत्वानपहारात् । अत
एव “उपमर्गात्सुनोति” सूत्रे “सिद्धन्त्ववयवानन्यत्वात्” इति वार्तिकम् । यदपि
अभियात्रशतीत्यत्रयभाष्यविरोधस्तद्विपरीतमेव, प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् । स्व-
न्मने तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसंगत एव स कैशटस्स्यात् । ण्यन्तभादीना-
ज्ञापसंख्यामपि विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णिच्चा व्यवधानेनावश्यकमेव ।
पाठे भाष्यवार्तिकयोः “एत्येधत्थोः” इति योगं विभज्य एचि इति विशेषित-
त्वाच्च मे कस्यापि विरोधः । तस्माद् वृत्तिमाधवाद्योऽभ्यङ्गता एवेति ।

६०—सप्तदशप्रश्नस्योत्तरेणैवायं कृतोत्तर इति न पृथगुत्तरावश्यकतेति ।

६१—अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य
नेत्यात्वेन प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति । नत्वा-
प्रन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तावधिष तथाः पराधेयनिर्णयात् । स्वरूपसूत्रात् स्वशब्दा-
नुवृत्त्या सर्वान्मानामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वनिधमेन तेनादेरेव ग्रहणात् ।

इत्युक्तं ज्ञापकादिनाऽस्यापि संज्ञाकार्यञ्च भवति । आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्य-
न्तघटितममुदायस्यान्तेषु अन्येषामपि तयोरेपि प्राप्तायास्तसंज्ञायाः प्रकारान्तरेणा-
वार्यत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तेश्च न किमपि फलमस्ति । यथा “अच्च घेः” इत्यत्र गुण-
दर्शनेन विशब्दस्यापि विसंज्ञाबोध्यत्वन्तर्धैव विशिष्टस्य संज्ञास्वरूपत्वेऽपि प्रत्येकं
स्वबोध्यत्वे क्षतिविरहात् । एवमेव अजज्ञलादिसंज्ञा स्वसंज्ञिघटकेकारादिष्विधाकार-
कारयोरेपि प्राप्नोत्येव । अथ च स्वशब्देन केवलान्तवपरामर्श सम्भवत्यपि विशिष्ट
परामर्शं किमपि बाधकत्वावलोकयते । अतः ज्ञापकादिनैवान्यस्य तत्त्वं वारणीयम् ।
तथाच स्वशब्दानुवृत्तिर्विफलैव ।

६२—अयञ्च प्रश्नः सप्तविंशतितमप्रश्नस्योत्तरांशेनैव विशेषेण समाहितः ।

६३—अस्य च चतुर्थप्रश्नेनैवोत्तरसम्भवस्सम इति ध्येयम् ।

६४—अस्योत्तरमष्टाविंशतितमे प्रश्ने दत्तम् ।

६५—अस्योत्तरम् अष्टादशप्रश्नोत्तरेणैव समवगन्तव्यम् ।

६६—पुतस्योत्तरम् त्रयश्चत्वारिंशत्प्रश्नोत्तरेण तुल्यम् ।

६७—“अनुनानासिकः पूर्वस्य तु वा” इति सूत्रमधिकारो विधिवति द्वैते समु-
स्पन्नेऽधिकारपक्षे रूपकरणात्त्वात् अग्रग्रहणमनर्थकं स्यात् । तुशब्दस्तु परस्य नित्यं
स्त्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति विशेषद्योतनार्थः । “अनुनासिकात्पर” इति ज्ञाप-
कादेव सिद्धे वाग्रहणं स्पष्टाथम् । अनुनासिकाभावपक्षस्यान्तरेण विकल्पमसम्भवात् ।

विश्वत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाभावेन “लोपो ष्योः” इति वलोपो न भवति ; द्विष्येयस्य लोपस्य पदाद्यवत्त्वाभावेन “न पदान्त” इति-निषेधः । सुबन्तापिण्यति अन्तर्यामि-विभक्त्या पदशब्दम् । हृष्टवदित्यतिदेशभवेन पदशब्दाद्यस्तु न शक्यो रिणो लृशस्वा-त् । वर्णाश्रये च निषेधात् प्रत्ययलक्ष्यमपि न भवति इति मनोरमाकृतः । नच “अचः परस्मिन्” इतिस्थानिवत्त्वेन भवेत् सुलभमिति वाच्यम् ? णिष्ठापर्यन्त टिष्ठापर्यन्त-स्थानिवत्त्वापत्तौ वान्ते भवत्यस्य दुर्लभत्वेन पदशब्दानिवृत्तेः । अथश्च हरदत्ताशभीष्टोऽपि पन्था न भाष्यादिसम्मत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदस्वाभाव एव । चरमावश्ये क्कार्य इति ध्याक्याने च इणः शत्रुप्रत्ययान्तनिष्पन्नयानि एषो यञ् हसतीत्यत्र यञः स्थानिवत्त्वेन “एतत्तोः” इति सुलोपाभाव इति शब्दरत्नकारः ।

७३—अत्र “अन्तादिवच्च” इति सूत्रे “एकः पूर्वपरयोः” इत्यनुवर्त्तते यथासं-ख्यञ्च । अत्र “तद्वच्च” इति न्यासेनैव सिद्धेऽवयवत्रिलाभार्थमन्तादिशब्देन पूर्वपरश-ब्दयोस्तद्वचनितिसमुदाये लक्षणया अन्तादिभ्यां वर्णाभ्यामपृथग्गद्यस्थिताभ्यां मे व्यक-हाराः प्रत्ययत्वाद्यस्ते एकादेशविशिष्टस्यापि भवन्तीत्यर्थस्सङ्गः । एवम समुदा-यवृत्तिधर्मस्थानेनातिदेशोऽपि वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्थानतिदेशात् अक्षीरैत्यादी तुमर्थ-क्रियमाणं “वस्वतुकोः” इत्यत्र तुगग्रहणञ्चरितार्थम् । अत एव वर्णमात्रवृत्तिधर्मि-देशसम्भावनया प्रवृत्तमपि “वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधः” इति वाक्तिकम् “न वाऽन्तद्रूप्यातिदेशात्” इति भाष्येण खण्डितं युज्यते । ननु तान्द्रूपक्षाम वर्ण-मात्रवृत्तिधर्मस्तस्थानेन नातिदेश इत्यर्थस्वीकारे खट्वाभिरित्यत्रादत्त्वस्वस्य खट्वा-ऽवृत्तितया वर्णमात्रवृत्तिस्वामायेन तदादाय “अतो भिस” इति स्यात् नच अतः रस्याङ्गसंज्ञाजनकस्य भिस ऐतित्पथे तत्रास्त्वस्य वर्णमात्रवृत्तितया वर्णातिदेशात् न दोष इति वाच्यम् ? तथापि खट्वावान् इत्यत्र “अत इन्ठनौ” द्वीन्ठनोर्दुर्वार-वाए अदन्तत्वस्य चातिदेशे बाधकाभावात् (समुदायवृत्तिस्वादित्यर्थः) इति चत् ? स्ववृत्तिस्वस्थानिकादेशान्वृत्तिस्वोभयसम्बन्धेन वर्णविशिष्टधर्मत्वस्य तान्द्रूप्यतया प्रकृतेऽदोषात् । एवञ्चस्थानिवत्त्वसूत्रेणैव सिद्धे नेदमारब्धव्यमिति प्राज्ञः ।

क्षीरपेणेरयत्र पूर्वान्तवद्भावेन एकाजुत्तरपदत्वमादाय “एकाजुत्तरपदे णः” इति शब्दं सिध्यति । तत्र स्थानिवत्त्वेन न निर्वाहस्तत्त्वस्याल्विधित्वात् । यद्यपि तत्रै-कास्त्वस्य स्वतस्सिद्धत्वमुत्तरपदत्वस्य च स्थानिवत्त्वे न साभसुकर इति न दोषः । तथापि भिय इत्यत्रेकार प्रश्लेषेण पूर्वान्तवत्त्वेन धातुत्वमादायेयञ् सिध्यति । स्था-निवत्त्वेन तु न निर्वाहः स्थानिन इकारस्य धातुत्वाभावात् । नच आनुमानिकस्था-निवद्भावेन तत्र धातुत्वं सुलभमिति वाच्यम् ? स्वाश्वेरीत्यत्र स्वाशब्दे स्वत्वे “स्वादीरे रिणोः” इतिवृद्ध्यापत्तेः । ननु स्वाशब्दे स्वत्वेऽपि ततः स्वशब्देन व्यञ्जना-नाङ्गोक्तापत्तिरिति चेन्न ? तथा सति दोषाभावाकल्पनेऽपि “उभयत आश्रयणे नास्ता-दिवत्” इति वचनस्यासिद्धत्वापत्तेः । तत्रोभयत आश्रयणे न स्थानिवदिति त एव-

मशकपम् ? उभयतः अश्रयणेऽपि प्लायत इत्यत्र स्थानिवद्भावस्येष्टत्वादिति नश्याः । वस्तुतस्तु तत्र वचने स्थानिवत्परत्वेन स्थानिवत्पुत्रस्यैव प्रहणेन “अचः परश्मिन्” इति स्थानिवद्भावः प्लायत इत्यादौ स्यादेवेति न कश्चिदापि इति प्राचीनमतमेव श्रेयः । स्थानिवत्सूत्रेण गताथंता चास्य युक्तैव ।

७४—अस्योत्तरमेरुपञ्चाशत्तमं प्रश्ने एव दत्तमनुसन्धेयम् ।

७५—“भुनादयो धातवः” इति सूत्रे भ्वादिप्रहणाभावे हिरक् पृथक् इत्याद्यवयवानाम् क्रियासमानाधिकरणत्वात्तिलगसख्याद्यनन्वयिराच्च क्रियावाचिनां धातुत्वेऽप्रातिपदिकत्वेनापदत्वात् हिरक् कृत इत्यादौ “तिष्ठ तिष्ठ” इति निघातानापत्तिः । नच अवयवेषु पाठसामर्थ्यात् पदसंज्ञिर्वाधमिति वाच्यम् ? हिरक् इत्यादावकजर्थम् पाठसामर्थ्यात् । नचैषां क्रियान्तराकाङ्क्षितत्वेन क्रियान्तराकाङ्क्षानुरथापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपक्रियावाचकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम् ? एवं सति शिश्ये इति भाषा तिष्ठत्पठककारस्य क्रियावाचकत्वेन धातुस्वप्रयोज्य “आदेच उपदेशे” इत्यान्यापत्तिः । नच षष्ठाध्याये प्रकृते सूत्रे धातुप्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति न तद् धातुत्वं विवक्षितम्, किन्तु भाषित्वेति प्रसज्ज्यप्रतिषेधेऽपि शिष्टपरत्वयोग्यस्यैवात्वविधानाच्चात्र प्रलक्तिः । अन्यथा भाषित्वात् क्रियावाचकत्वेन वासाद्यव्यप्रहणं वा नोक्तदोष इति वाच्यम् ? आणयति बह्वयतीति भाष्योक्तप्राकृतभाषाप्रयोगयोरेव धातुत्वेन शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेरिति संक्षेपः ।

७६—एतस्योत्तरं षष्ठितमप्रश्नोत्तरेण सम्भवान्तव्यम् ।

७७—अथञ्च प्रश्नः ‘गौरवचनमिति’ प्रतीकीकृत्य तृतीयप्रश्नोत्तरे एव समाहितः ।

७८—अथञ्च प्रश्नः षोडशप्रश्नोत्तरैकदेशीति तत एव समाधेयः ।

७९—इत्यत्र चोत्तरम् एकचस्वारिशात्प्रश्नोत्तरेण समम् ।

८०—अथञ्च द्वासप्ततिप्रश्नोत्तरेण समाधेयः ।

८१—ननु “सर्वत्र विभाषा गोः” इति सूत्रे एङ्प्रहणानुवृत्त्या एङन्तस्य गोशब्दस्य स्याति परे प्रकृतिभाव इत्यर्थं चिप्रवग्रमित्यत्र प्रकृतिभावे वारितेऽपि हे चित्रगाऽप्रमित्यत्र दोषस्तद्व्यस्य एवेति । नच प्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहः ? तस्यावर्षाप्रहणेऽप्रवृत्तेः । अत एव “आदेच उपदेशे” इति उपदेशप्रहञ्जरितार्थः । अन्यथा चेत्ता स्तोता इत्यादौ व्याक्षिप्तत्वादेवात्स्ववारणे तदर्थं क्रियमाणोपदेशप्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । नच गोभ्याञ्चौऽयामित्यादावात्स्ववारणाय तदिति चेन्न ? लिटि धातोः इति सूत्रादात्तसम्बन्धादात्स्ववारणात् । नच “ओत्” सूत्रस्थभाष्यविरोधः तथाहि तत्र वऽयन्ते अद्वाऽभवदित्यत्र “आत्” इति प्रगृह्यत्वमाशङ्क्य “ओत्किञ्चप्रतिषेधः” इति वचनमारब्धम् । तस्य च प्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्याख्यानमपि कृतम् इति वर्षाप्रहणे व्याक्षिप्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारे तदसंगतं स्यादिति वाच्यम् ? तदग्रे भाष्ये गोऽभवदित्यत्र गौणमुस्यन्यायेन प्रगृह्यत्ववारणेन तज्जाप्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् । एवञ्च

है विभ्रगो अग्रमितिप्रकृतिभावो द्वार इति चेन्न ? तत्रैष्टग्रहणमनुपपत्त्यादित्यं च प्रति-
पदोक्तस्यैह आनुत्त्यासदोषादिति प्राञ्जः । तन्वास्तु "आदेव उपदेशो" इति सूत्रीयो-
पदेशग्रहणेन काक्षणिकपरिभाषाया अनित्यरमार्त्रं ज्ञाप्यते ननु सामान्यतो गणपदणे
तदप्रवृत्तिरिति । अत एव ओरसूत्रभाष्यं च संगच्छते । एतन्न दोषवारणसम्भवे
नानुत्त्यादिक्लेशो विधेय इति वदन्ति ।

८२—अस्योत्तरभेकोनपञ्चाशत्प्रश्नोत्तरेण तुल्यम् ।

८३—ननु धातु अंश इति स्थिते यथादौ "यस्यो मय" इति वार्तिकेन रेफस्य
द्विषं कृतो नेति चेन्न ? द्विश्वप्रकरणे रहाम्भ्यामिति रेफस्य निमित्तरश्मर्या द्विषं च-
विधौ तस्य कार्यास्वबाधात् । नन्वेवं निमित्तभूतरहातिरिक्तत्वस्य वार्तिके स्वकोपेऽपि
"अनचि च" इत्यत्र तथा कल्पने.मानाभाव इति चेन्न ? रेफस्य परस्यार्थानुनामिकद्वि-
षं चनप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्येण "नेमौ रहौ कार्यागौ" इत्यादिना
सामान्यतो रेफे द्विषं चनमाप्रत्य कार्यास्वबाधात् । अन्यथा व्यनारम्भो द्विषं चनमात्र
स्य प्रत्याख्याने च "अचो रहाम्भ्याम्" इतिमात्रस्येति फलभेदमत्रेण प्रत्याख्यानाना-
नापत्तेः । नचैवं रेफनिष्ठनिमित्तायाः तत्कार्यस्वभावात्परशाभाव इति वाच्यम् ? रेफस्य
रेफस्य निमित्तात्तत्रैव "अनचि च" इति प्रवृत्त्या व्याप्यव्यापकभावस्याभात् ।

नचैवमपि "इको यशचि" इति सूत्रे इभिष्टस्थानिताया अजिनष्ठनिमित्तायां
सङ्कोचे सुद्वयुपास्य इत्यादौ यण् न स्यादिति वाच्यम् ? प्रकृते "तस्मादित्युत्पत्तस्य"
इति निर्देशेन तथा सङ्कोचस्य बाधात् । नच जातिपक्षे उक्तज्ञापकत्वस्य सम्भवेऽपि
व्यक्तिपक्षे बाधकत्वं लक्षणस्योपप्लुतत्वात् सुद्वयुपास्यार्थं स्थित्यभावेन "इको यशचि"
इत्यनेन सामर्थ्याद् निमित्तेन कार्यात्वसङ्कोच इति न ज्ञापकत्वोपयोग इति वाच्यम् ?
अपवादशास्त्रस्य पर्यालोचनया श्रीश इत्यादिविषयकयथशास्त्राभावकल्पनवद्वारापि
सुद्वयुपास्यार्थं तदुपप्लुतकल्पाभावस्यैव वाच्यत्वे बाधापत्त्या ज्ञापकत्वस्य व्यक्ति-
पक्षेऽपि युक्तत्वादिति प्राञ्जः । वस्तुतस्तु शाब्दबोधोध्यसङ्कुचितविषयतायां व्याप्यव्या-
पकभावादाद्यैव बाध्यबाधकभावः । एवञ्चाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेऽपि प्रकृत्याया-
स्तदव्यवहितपरव्यवहितानिष्ठनिमित्तायाश्च वैयधिकरण्येन व्यापकत्वाभावे त-
त्त्वाप्रवृत्तौ न ज्ञापकत्वोपयोगः । ननु तत्कौण्डिन्यन्यायेन बाधप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वो-
पयोग इति चेन्न ? तत्प्राप्तियोग्यविषयाभावरूपानवकाश एव तन्न्यायप्रवृत्तौ प्रकृते
अध्वत्रेत्यादौ सावकाशत्ववर्द्धनेन तदप्रवृत्तेः । नवायमनवकाशस्वरूपहेतोरभावाद्
न प्रवर्ततेऽपि तु विधेयविषये तत्प्रवृत्तिस्वीकारात् अत्राविधेयत्वादिति वाच्यम् ?
अपूर्वज्ञानोविषयत्वेन निमित्तरादेरपि विधेयत्वात् इति नव्याः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—यत्र बाध्यबाधकत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभा-
वस्तत्रैव तन्न्यायः प्रवर्तते । अत एवादिबुद्धिरन्वयोपधावृद्धौ बाधते अनुशक्तिकादिषु

पुनरसक्तकृतस्य परादिति भाष्ये सामर्थ्योपवर्णनं संभवकृते तत्रैवापमाहररिचेषण-
न्यायविधायो माधवशास्त्रिकृतप्रभाषिणीतोऽवशेषः ।

८४—अस्य प्रथमप्रश्नेन समाभेदात्तथैवोत्तरम् ।

८५—अस्योत्तरमेकचत्वारिंशत्तमेन तुल्यम् ।

८६—अस्य चैकोनपञ्चाशत्तमप्रश्नोत्तरेणोत्तरम् ।

८७—अथ प्रथमप्रश्नसम इति तथैवोत्तरणीयः ।

८८—अस्य च समाधिद्वितीयप्रश्नवद् बोध्यः ।

८९—एतस्योत्तराजमप्रश्ने दत्तमिति ततोऽवशेषम् ।

९०—एकचत्वारिंशत्तमेन तुल्योऽयम् ।

९१—प्रथमप्रश्नेन समानमुत्तरणीयोऽयम् ।

९२—अयं सप्तविंशतितमप्रश्नवत्समाधेयः ।

९३—अथ प्रश्नश्चतुर्थपञ्चमप्रश्नौ सङ्कलयित्वा तथैव समाधेयः ।

९४—‘विसर्जनीयस्य सोऽर्शपरे’ इति न्यासे “जा शरि” इति सत्वस्य विक्र-
मस्य विधिः “अपि कृषीः” इत्यत्र शपरे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परेऽप्रवृत्तावपि “कुप्वोः”
इति सूत्रे चाश्रित्यर्शजाभावापत्त्या । अतः परं पदचत्वारिंशत्तमेन प्रश्नेनेव षोडशप्र-
श्ननेनैव च संक्षेपतः समाधेयम् ।

९५—एकपष्टितमेनेव सप्तदशप्रश्नेनेव च संक्षेपतोऽस्य समाधिहृदितः ।

९६—अस्योत्तरञ्च पञ्चत्रिंशत्प्रश्नानाहं संक्षेपत एकचत्वारिंशत्तमप्रश्नोत्तरञ्चा-
गतीकृत्य लभ्यम् ।

९७—अस्योत्तरम् ८३ प्रश्नोत्तरेण कर्तव्यम् ।

९८—एतस्योत्तरश्चतुर्थप्रश्नेनेवविधेयम् ।

९९—“अथः परिस्मिन् पूर्वविधौ” इत्यत्र पूर्वविधावितिपदे समासद्वयसम्भवा,
पूर्वस्य विधिः—पूर्वस्मात् परस्य वा विधिरिति रीतेः ।

प्रत्येपिपञ्चियादौ दोषवारणाय (यथोक्तसिद्धये) पञ्चमीसमासस्त्वकीक्रियते परन्तु
प्रविगमयेति भाष्योदाहरणात् हे गौरिति भाष्योदाहरणाच्चपञ्चमीसमासोऽत्रानित्य
इति सर्वैरपि स्वीक्रियते ।

एवञ्चैतत्पञ्चयफलानामन्यथैव सिद्ध्या न किञ्चित्प्रमात्रप्रयोजनम् । अतोऽधि-
कप्रवृत्त्यप्रमानमपि शब्दरत्नमनोरमायां लेखाभावात् छात्रैः किलेव्यमिति विभाव-
यन्तु प्रष्टार एवानभिज्ञाः ।

१००—अस्य प्रश्नस्योत्तरं सप्तमप्रश्नोत्तरवद् बोध्यमिति ।

१०१—एतस्य द्वाप्तसतिप्रश्नसम्भवात् तथैवोत्तरमिति न पृथग् वैलक्षण्यम-
वशेषम् ।

१०२—अस्योत्तरम् उपनिहासितमेन ८३ प्रश्नोत्तरेणैव गतार्थमनुसन्धेयम् ।

१०३—अरुयोत्तरम् नवमप्रश्नवद् विधेयम् ।

१०४—अरुयोत्तरम् सप्तदशप्रश्नवद् विधीयताज्ञान्यथेति ।

१०५—ननु सुधी उपारथ इत्यत्र “सम्प्रसारणात्” इति पूर्वरूपमुकारस्य कृतो नेति चेन्न ? सम्प्रसारणपूर्वमेव समानाङ्गग्रहणवचनात् । नच समासे पुनरेव समस्तादु-
त्पन्नप्रत्ययनिमित्ताङ्गवमादाय तथापि दोष इति वाच्यम् ? सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्य-
यनिमित्ताङ्गसंज्ञावद्वष्टकेऽपि पूर्वमित्यर्थेनातोषात् । नचैवम् प्रकृते निवर्तितेषु सुधु-
तमित्यत्र दोष इति वाच्यम् ? सम्प्रसारणविशिष्टेषु पूर्वरूपविधानेनातोषात् । वै-
स्वाध्यवहितोत्तरत्वरवाघटिताङ्गावटकत्वोभयसम्बन्धेन । नचैवं सुधियारित्यत्र तदा-
पत्तिः ? स्वघटिताङ्गावटकत्वमिति तृतीयसम्बन्धदानेन कतिविरहात् । नचैवमपि
सुधियः पुत्र इति समासे षड्या आक्रोशः लुकि ङसोऽकारस्य पूर्वरूपापत्तिरिति वा-
च्यम् ? यत्राज्जिह्वसिष्टसम्प्रसारणन्तरेत्यर्थेनातोषात् वै-
स्वाध्यवहितपूर्वत्वरवाघ-
टिताङ्गावटकत्वोभयसम्बन्धेन ।

वस्तुतरतु-जीन इत्यादौ सम्प्रसारणे जि आन इत्यत्र सम्प्रसारणपूर्वत्वेऽपि “हल”
इतिसुन्नारम्भात् तत्रेकारे पूर्वरूपोत्तरमपि सम्प्रसारणत्वबुद्ध्यापि दीर्घं यो नञ
तद्वबुद्धौ प्रमाणाभाववद्दत्र पूर्वरूपानन्तरं सम्प्रसारणत्वबुद्धेर्भावादुकारस्य । पूर्वरूप-
त्वशङ्कैव नास्तीति सर्वोऽपि प्रपञ्चोऽज्ञत्यो व्यर्थं एव ।

१०६—विभ्रगवीणामिति “कुमति च” इति णत्वम् इति शब्दरत्नग्रन्थः । नन्वत्र
“कुमति च” इत्यस्यासिद्धत्वेन “एकाजुत्तरपद” इति यात्वं वक्तव्यम् । नच “कुमती”
ति तस्यापवाद इति वाच्यम् ? हरिकाम्यावित्यादौ “एकाजुत्तरपदे” इत्यस्यासिचि-
षये तच्चारितार्थेन तत्त्वाभावात् । नच प्रकरणे प्रकाशमसिद्धमिति सिद्धान्ताङ्ग
दोष इति वाच्यम् ? ओश्टन्धीत्यादौ “विभाषा भवत्” इत्यस्य “नरकव्यप्रशान्”
इतिदृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावेन परत्वात्तेन इत्वेऽनुनासिकापत्तेः । नच “सामासान्ताः”
इत्यत्र समासपदस्योत्तरपदपरत्वेन एव उत्तरपदावयत्वादेकाजुत्तरपदत्वाभावेन तत्प्रा-
प्तिः उत्तरपदावयत्वादेव च द्विपुरीस्थादावदन्तोत्तरपदकत्वात् स्त्रीत्वसिद्धिरिति वाच्यम् ?
‘अन्त’ इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन “समासान्ता” इत्यत्र समासपदस्वारस्येण च
समासावयवत्वस्यैव भाष्यसम्मततया एकाजुत्तरपदकत्वे बाधकाभावात् । अत एव
पञ्चराजमित्यत्र नपुंसकत्वसिद्धिरन्यथाऽकारान्तोत्तरपदत्वा “दकारान्तोन्तीत्तरपदो
द्विगुरिति स्त्रीत्वापत्तेः । द्विपुरीत्यादिसिद्धिस्तु “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाङ्गस्य”
इतिभाष्येण लिङ्गस्य लौकिकत्वाद् बोध्या । लिङ्गस्य लौकिकत्वादेव द्विनावांमिति
सिध्यति । अन्यथा परवलिङ्गत्वेन स्त्रीत्वं स्यात् ।

विञ्च समासान्तानाजुत्तरपदावयवत्वेऽकारान्तोत्तरपद इत्यत्रोत्तरपदग्रहणमनर्थकं
स्यात् इति चेन्न ? असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव “पूर्वत्रासिद्धम्”

मनोरमाशब्दरत्नयोः स्वादिसन्ध्यन्तभागे अर्द्धेन ।।

१६४६

सूचना—पञ्चैव प्रश्नाः समाधेयाः । तृतीयपञ्चमषष्ठाश्विनश्रवणाः ।

- १ 'हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु' इति मतं मनोरमोक्त-
दिशा निरस्य तस्मिन् पक्षे समास्य क्लिष्टत्वमुपपाद्य 'अस्तेरनन्तरे समी-
पे वा' इति भाष्यतः षष्ठ्याः सामीप्याद्यर्थत्वं कथं न प्रतीयते तत्सप्रमाणा-
मुपपादयत । ... १०
- २ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रे कार्यासिद्धत्वशास्त्रासिद्धत्वयोरन्यतरपक्षे
दोषानुपपाद्य सिद्धान्तपक्षं समर्थ्य 'तौ पक्ष' इति निर्देशेन देवदत्तहन्तुदत्त-
न्यायस्थानित्यत्वं किं नेति सुस्पष्टप्रतिपादनीयम् । ... १०
- ३ 'न पदान्त' सूत्रे 'पदान्तस्य स्थाने विधौ न' इत्यर्थकरणे को दोषस्तमस्ति
सिद्धान्तसम्मतमर्थं सोपपत्तिकमुपपाद्य 'णाविष्टवत्' इत्यतिदेशेनारि-
दिष्टभक्तस्य स्थितिनिस्तत्त्वे वशाश्रयत्वं कथं उच्छ्वासाकार्योतिदेशयोश्चा-
योरेपि पक्षयोः सुस्पष्टमुपपादनीयम् । ... १०
- ४ 'श्रवणस्फोटायनस्य' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्य एडो ग्रहणे बीजमुपपाद्य
'अकृतव्यूह' परिभाषाऽभावे 'सेदुषः' इति रूपं कथं सिद्धेत्तदुपपादनीयम् १०
- ५ 'उदःस्था-' सूत्रे प्राचीनमतखण्डनावसरे 'जश्वम्प्रति श्रवसाने चर्त्तस्था-
पवाद्त्वात्' इत्युच्यते, तद् प्राचीनमतोपपादनपूर्वकमुपपाद्य जश्वे कृते
चर्त्तस्य चारितार्थेन निरवकाशत्वाभावादपवादत्वं कथं तत् भाष्यप्रा-
माण्यप्रदर्शनपुरःसरं सट्टान्तमुपपादयत । ... १०
- ६ व्यपदेशिवदैकस्मिन्' इत्यस्याः परिभाषाया ज्ञापकम्फलस्योपपाद्य व्यपदे-
शिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारे प्रमाणाग्रदर्श्य च रामलक्ष्मणा-
वित्यत्र दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियामकत्वे 'द्विस्त्रिभ्यतुरिति--'
इत्यत्र 'द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव' इत्यत्र
मानग्रदर्शनीयम् । ... १०
- ७ स्वादिसन्ध्यन्तमनोरमाशब्दरत्नभागे प्राचीननवीनयोर्मतभेदस्य स्थानि-
वत्सूत्रातिरिक्तमुदाहरणद्वयं भवदभ्यस्तं सुस्पष्टमुपपादनीयम् । ... १०

मनोरमाशब्दरत्नयोः स्त्रादिस्त्रन्ध्यन्तभागे प्रश्नाः ।

१६४७

सूचना--पञ्चैव प्रश्नाः समाधेयाः । तृतीयश्चापरिहार्यः ।

१ 'हल् च लृच्' इति समाहारद्वन्द्वेन हलन्त्यमिति सूत्रार्थं सम्पादयन् प्राचीनः कां युक्तिमवलम्ब्य निरस्यते ।

(क) 'करिष्यमाणशक्तिप्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेण पूर्वमप्रयोगः' इत्यर्थे भाष्यसम्मतः प्रदर्शनीया ।

(ख) 'योगमाश्रुवीकारे उपदेशता उपदेशकरता । सङ्घात्वे तु उपदेशता उपदेशशब्दत्वम्' पक्षद्वयेऽप्यर्थभेदः सम्यगुपपादनीयः ।...१०

२ 'पुनादसौ घातवः' इति सूत्रे वाप्रहणाभावे 'घाः पश्यति' इत्यादौ आकारलोपवारणमन्तरापरिहार्यतादृशप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः कथमसम्भवीत्युपपाद्य वार्तिककृन्मते दोषान्तरानुधावनप्रयोजनं विवेचनीयम् ।

(क) 'कालेऽपि घात्वर्थं एवेति न क्रियावाचकत्वहानिः' इति । सन्दर्भापुरःसरमप्यतः पक्षैशशयो विशदं दर्शनीयः ।

(ख) 'तद्वि अनैमित्तिकं घातुत्वनिमित्तकञ्चेति स्पष्टमेव' इत्यत्राऽऽत्वस्याऽनैमित्तिकत्वं घातुत्वनिमित्तकत्वं च वदतो विरोधः परिहरणीयः ।

३ व्यूहोरस्केनेत्यत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेनादत्त्वेऽपि स्वरूपतोऽङ्भिन्नत्वात् शत्वनिषेध उपपद्यत एवेति कथमनल्लिघावित्यस्य प्रत्युदाहरणं सङ्गच्छते ?

(क) 'शुकामः' इत्यत्र 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायात् ह्रस्वातिदेशेऽपि वकाराभावाद्दलि लोपाप्रातिरिति प्रत्युदाहरणासङ्गतिः परिहरणीया ।

(ख) उपलक्षणमेतत् । स्थानिरूपोऽपीति बोध्यम्' इत्यस्याशयप्रदर्शानल्लिघावित्यस्य सर्वसम्मतोऽर्थः सफलः प्रदर्शनीयः । ...१०

४ ननु 'शिवायोम्' इत्यादौ पररूपेण गुडौकारसम्पादनार्थभावव्यक्तत्वा-
पि रूपग्रहणस्य चिन्त्यप्रयोजनत्वं वदतो मनोरमाकारस्थाशयः सप्रभा-
षामुपपादनीयः ।

(क) प्राच्छन्तीत्यत्रान्तवद्भावेन पदान्तरेकस्य विसर्गव्यत्यास्य शब्दरत्ना-
कृतुक्तिः प्रसाधनीया ।

(ख) खट्वाभिरित्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनादन्तत्वादस्य कथं न ?१

५ "अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा" इति सूत्रे 'अयमधीकारी विचिर्वेति
द्वैतम्' इति मनोरमाग्रन्थो व्याख्येयः सिद्धान्तपदश्च नव्योक्तः प्रदर्श-
नीयः ।२

६ "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति सूत्रव्याख्यायां शब्दरत्नकृता 'समादत्र-
प्रत्ययपदात्तसम्बन्धिपरमित्युच्यते' इत्युक्तम् । एतादृशव्याख्यानस्य प्रयो-
जनं सप्रपञ्चमुपपादनीयम् ।

(क) 'मातुः कार्यम्' इत्यत्र ऋकाराकारयोर्जायमानस्यैकादेशस्य प्रत्यय-
तन्त्रन्धित्वादेव षत्ववारणं भवतामभिमतं नवेति सुस्पष्टमुपपादनीयम् ।

(ख) 'मातुः कार्यम्' इत्यत्र मनोरमाभिप्रायेण षत्ववारणः प्रसाधनीयः । १

७ 'विभाषा भवद्भवत्' इत्यादि वार्तिकमावश्यकं नवेति एतदेवप्र-
पञ्चपुरःसरं विविच्य 'विभोरिदम्' इत्यादौ "भोभगो" इति सूत्राम-
वृत्तिरुपपादनीया ।

(क) "दृढः स्थूलबलयोः" इत्यनेनेदभावे दृढत्वे च निपातिते द्रुलोपे पूर्व-
स्येति सूत्रस्थाणः प्रत्युदाहरणप्रसङ्गे 'दृढः' इत्युक्तिः प्राचाङ्घ्रमस-
ङ्गतेति प्रदर्शनीयम् ।

(ख) 'आहार्याभावरोपादित्यर्थः' पङ्क्तिरियं व्याख्येया ।१

सिद्धान्तकौमुदी जेवी-गुटका

सूत्रसूची-धातुसूची-सूत्रांक-वार्तिकांक सहित

सम्पादकः—पण्डित गोपाल शास्त्री नेने

सिद्धान्तकौमुदीका ऐसा सुन्दर जेवी गुटका का मनोहर संस्करण यह प्रथम बार ही छपा है। प्रति दिन सिद्धान्त कौमुदी की आवृत्ति करना विद्यार्थियोंके लिये आवश्यक है। सुबह-शाम घूमते-फिरते समय तथा परदेश-यात्रा करते समय विद्यार्थियोंका बहुत ही समय व्यर्थमें व्यतीत होजाता है। अब जहाँ कहीं जाना हो इस संस्करण को जेब में रख लीजिये और जब चाहीं सिद्धान्तकौमुदीकी आवृत्ति किजिये ३)

वृत्तरत्नाकरः

भट्टनारायणभट्टीयव्याख्या सहित सुविस्तृत टिप्पणी व

‘मणिमयी’ भाषा टीका विभूषित।

विस्तृत भाषा टीका से परिवर्धित इस द्वितीय संस्करण से परीक्षार्थी विद्यार्थियों की सारी कठिनाता दूर हो जायगी। नारायणभट्टीय व्याख्या के साथ २ सुविस्तृत टिप्पणी होने पर ही प्रथम संस्करण संस्कृत संसार में विशेष स्थान पाचुका था, पर इस बार मणिमयी विस्तृत भाषा टीका होने से तो यह द्वितीय संस्करण अवश्यविक्रम परोल्लासयोगी हो गया है। ३)

वृत्तरत्नाकरः

‘मणिमयी’ भाषा टीका सहित।

केवल छन्दोज्ञानके लिये यही लघु संस्करण सर्वोत्तम साधन है। इसकी विस्तृत भाषाटीकामें क्षतिनि छन्दोज्ञानकराने का भगवत् प्रयत्न किया गया है ॥)

प्रौढमनोरमा

शब्दरत्न-ज्योत्स्ना-कुचमर्दिनीव्याख्या, प्रभा-विभा टिप्पणीसहिता

सपर्युक्त परीक्षोपयोगी टीका टिप्पणियों से अलङ्कृत यह अभिनव सस्ता संस्करण १-३ भागों में प्रकाशित किया गया है, जिससे विद्यार्थियों को इस विकट समयमें विशेष आर्थ-संकट उपास्थित न हो। इन टीकाओं की प्रशंसा करना सूर्य की दीपक दिखाना है। अथर्वभाषान्त ४)

प्रातिस्थानम्-चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस। २.....

साहित्यदर्पणः

सटिप्पण—'लक्ष्मी' नामक टीका विभूषिताः ।

आजतक की प्रकाशित सभी टीकायें इनमें गतार्थ हो चुकी हैं । कारीरि सुप्रसिद्ध साहित्यके प्रकारण विद्वान् परिहराज श्रीमान् लाला राम भद्रा-
चार्य जी के तत्त्वावधानमें इस सुविस्तृत टीकाकी रचना की गयी है। महाचार्यजी
की हस्तलिखित भूमिका में प्रचुर रूपसे इस टीका का विवेचन किया गया है
जो कि पुस्तकमें प्रकाशित आपको प्राप्त होगा । आजतक इतने सरल सुविस्तृत
टीका प्रकाशित नहीं हुई थी । हरिदासी टीका भी इसके सामने भात हो गयी
है । विद्वानों के अत्यधिक आग्रह करने पर इसका प्रथम भाग १-६ परिच्छेद तक
शीघ्रता से प्रकाशित किया गया है । द्वितीय भाग भी प्रकाशित हो रहा है
विद्यार्थी शीघ्रता करें अन्यथा द्वितीय संस्करण की प्रतीक्षा करनी होगी
संपूर्ण ग्रन्थ का अग्रिम मूल्य १०)

सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

वर्तमान विकट परिस्थिति में कागज का दुःप्राप्य होने से सिद्धान्तकौमुदी-
बालमनोरमा का कोई भी उपयुक्त संस्करण प्राप्त नहीं हो रहा था जिसमें विद्यार्थी
व अध्यापक दोनों की कठिनाई दूर प्रति बढ़ती चली जा रही थी । परमात्मा की
असीम कृपा से हमारा अगारथ प्रयत्न सफल हो रहा है । कारकांत भाग ५)
अवशिष्ट भाग छाप रहे हैं

नागानन्द नाटकम्

भावार्थदीपिका—संस्कृत-हिन्दी-टीकाद्रयोपेतम् ।

इस अभिनव परिवर्धित द्वितीय संस्करण में सम्पूर्ण ग्रन्थको सर्वाङ्ग पूर्ण
परीक्षोपयोगी बना दिया गया है । अतिशय सरल व विस्तृत भाषा टीका को
मथास्थानमें संनवेशित करके प्रत्येक सर्ग का परीक्षोपयोगी पक्षित हिन्दी
कथासार भी दे दिया गया है ।

द्वितीय संस्करण

३॥)

